

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Π.Μ.Σ.: ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Διπλωματική εργασία

**Αποτυπώνοντας την κρίση. Μια ερμηνευτική προσέγγιση έργων ζωγραφικής
και λεκτικών εκφράσεων μαθητών της ΣΤ' Δημοτικού για την οικονομική κρίση στην
Ελλάδα.**

της

Καφεράνη Βασιλικής

Επιβλέπων Καθηγητής: Κυρίδης Αργύρης, Καθηγητής ΑΠΘ
Εξεταστές: Καλεράντε Ευαγγελία, Επίκ. Καθηγήτρια ΠΔΜ
Φωτόπουλος Νικόλαος, Επίκ. Καθηγητής ΠΔΜ

Φλώρινα, Ιανουάριος 2017

Copyright © Καφτεράνη Βασιλική, 2017.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν το συγγραφέα και μόνο.

Όνοματεπώνυμο: Καφτεράνη Βασιλική

A.E.M.: 397

Ηλεκτρονική διεύθυνση: vkaftera@gmail.com

Έτος εισαγωγής: 2014

Κατεύθυνση: Σημειωτική και Επικοινωνία

Τίτλος διπλωματικής εργασίας: «Αποτυπώνοντας την κρίση. Μια ερμηνευτική προσέγγιση έργων ζωγραφικής και λεκτικών εκφράσεων μαθητών της ΣΤ΄ Δημοτικού για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα.»

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί προϊόν λογοκλοπής, είναι προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας, η βιβλιογραφία και οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα με παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή. Επισημαίνεται πως η συγκεκριμένη επιλογή βοηθά στον περιορισμό της λογοκλοπής διασφαλίζοντας έτσι το/τη συγγραφέα.

Ημερομηνία: 10 -1- 2017

Η δηλούσα

Καφτεράνη Βασιλική

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	6
Abstract	8
Εισαγωγή	9
1. Οικονομική κρίση	10
1.1 Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα	10
1.2 Οικονομική κρίση και παιδί.....	12
2. Παιδικό ιχνογράφημα	15
2.1 Γενικά χαρακτηριστικά του παιδικού ιχνογραφήματος.....	15
1.2 Ερευνητικές προσεγγίσεις του παιδικού ιχνογραφήματος.....	16
3. Σημειωτική.....	19
3.1 Ιστορική αναδρομή	19
3.2 Βασικές σημειωτικές έννοιες.....	20
4. Μεθοδολογία Έρευνας.....	21
4.1 Σκοπός και αναγκαιότητα της έρευνας.....	21
4.2 Προηγούμενες έρευνες	22
4.3 Μεθοδολογικά.....	22
4.4 Το δείγμα	26
5. Ανάλυση ιχνογραφημάτων	26
5.1 Ανάλυση δημογραφικών στοιχείων δείγματος	26
5.2 Συντακτική- σημαντική ανάλυση ιχνογραφημάτων	28
6. Ανάλυση λεκτικών εκφράσεων	39
6.1 Ανάλυση δημογραφικών στοιχείων δείγματος	39
6.2 Αποτελέσματα ανάλυσης λεκτικών εκφράσεων.....	41
7. Παρατηρήσεις- Συμπεράσματα	53
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	57
Παράρτημα.....	62

Κατάλογος πινάκων

Πίνακας 1: Επάγγελμα γονέων ερωτώμενου μαθητή/μαθήτριας	27
Πίνακας 2: Μορφωτικό επίπεδο γονέων	27
Πίνακας 3: Συχνότητα εμφάνισης θεματικών κατηγοριών	30
Πίνακας 4: Απεικόνιση συναισθημάτων ανάλογα με το φύλο	31
Πίνακας 5: Πληρότητα μορφών ανάλογα με την περιοχή	31
Πίνακας 6: Απεικόνιση υλικών αγαθών και κατανάλωσης ανάλογα με την περιοχή	32
Πίνακας 7: Απεικόνιση πολιτικών στοιχείων ανάλογα με την περιοχή	32
Πίνακας 8: Απεικόνιση συναισθημάτων ανάλογα με την περιοχή	33
Πίνακας 9: Ύπαρξη υπογραφής ανάλογα με την περιοχή	33
Πίνακας 10: Απεικόνιση στοιχείων πολιτικής σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα	34
Πίνακας 11: Απεικόνιση στοιχείων οικογενειακού περιβάλλοντος σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα	34
Πίνακας 12: Χρήση χρωμάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα	35
Πίνακας 13: Απεικόνιση αλληλεγγύης σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας	35
Πίνακας 14: Απεικόνιση πολιτικών στοιχείων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας	36
Πίνακας 15: Απεικόνιση συναισθημάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας	36
Πίνακας 16: Χρήση χρωμάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας	37
Πίνακας 17: Απεικόνιση υλικών αγαθών και κατανάλωσης σε σχέση με το αν εργάζεται ο πατέρας	37
Πίνακας 18: Απεικόνιση στοιχείων αλληλεγγύης σε σχέση με το αν εργάζεται ο πατέρας	38
Πίνακας 19: Απεικόνιση στοιχείων οικονομικής εξθλίωσης σε σχέση με το αν εργάζεται η μητέρα	38
Πίνακας 20: Επάγγελμα γονέων ερωτώμενου μαθητή/μαθήτριας (λεκτικές εκφράσεις)	39
Πίνακας 21: Μορφωτικό επίπεδο γονέων	40
Πίνακας 22: Συχνότητα εμφάνισης θεματικών κατηγοριών λεκτικών εκφράσεων	43
Πίνακας 23: Πολιτικές αναφορές ανάλογα με το φύλο	43
Πίνακας 24: Κοινωνικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή	44
Πίνακας 25: Αναφορές για μη κάλυψη αναγκών ανάλογα με την περιοχή	44
Πίνακας 26: Πολιτικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή	45
Πίνακας 27: Συναισθηματικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή	46
Πίνακας 28: Κοινωνικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα	47
Πίνακας 29: Πολιτικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα	48
Πίνακας 30: Αναφορές σε μορφές αντίδρασης σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα	48
Πίνακας 31: Κοινωνικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα της μητέρας	49
Πίνακας 32: Πολιτικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα της μητέρας	49

Κατάλογος γραφημάτων

Γράφημα 1: Ποσοστά εργαζόμενων- άνεργων γονέων (ζωγραφικές)	28
Γράφημα 2: Ποσοστά εργαζόμενων- άνεργων γονέων (λεκτικές εκφράσεις)	41
Γράφημα 3: Ποσοστιαία εμφάνιση θεματικών κατηγοριών λεκτικών εκφράσεων	42
Γράφημα 4: Συχνότητες εμφάνισης επιμέρους κατηγοριών στις πολιτικές αναφορές σε σχέση με την περιοχή	46
Γράφημα 5: Συχνότητες εμφάνισης αρνητικών- θετικών συναισθημάτων σε σχέση με την περιοχή	47
Γράφημα 6: Συχνότητες εμφάνισης κοινωνικών αναφορών σε σχέση με τη μόρφωση των γονέων	50
Γράφημα 7: Συχνότητες εμφάνισης πολιτικών αναφορών σε σχέση με τη μόρφωση των γονέων	51
Γράφημα 8: Συχνότητες εμφάνισης κοινωνικών αναφορών σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των γονέων	52
Γράφημα 9: Συχνότητες εμφάνισης πολιτικών αναφορών σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των γονέων	52

Περίληψη

Σε μια χώρα όπου τα τελευταία επτά χρόνια η οικονομική κρίση αποτελεί το βασικό θέμα στα μέσα ενημέρωσης, στην οικογένεια και στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, παρουσιάζει ενδιαφέρον η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την κρίση. Η παρούσα εργασία έχει σαν στόχο να διερευνήσει την οπτική και τις αντιλήψεις των παιδιών που σχετίζονται με την οικονομική κρίση, να αναδείξει τα συναισθήματά τους και τον τρόπο με τον οποίο επεξεργάζονται όλο αυτό το φαινόμενο. Για τον λόγο αυτό, κλήθηκαν μαθητές και μαθήτριες της ΣΤ΄τάξης Δημοτικών Σχολείων, διαφόρων περιοχών της Κεντρικής Μακεδονίας και διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, άλλοι να ζωγραφίσουν και άλλοι να γράψουν λεκτικές εκφράσεις σχετικά με την κρίση. Για την ανάλυση των ιχνογραφημάτων επιχειρήθηκε μια σημειωτική προσέγγιση στηριζόμενη στο μοντέλο της Γραμματικής του οπτικού σχεδιασμού των Kress και van Leeuwen. Αντίστοιχα, η ανάλυση των λεκτικών εκφράσεων έγινε με θεματική ανάλυση περιεχομένου. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές, κοινωνικές και συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης καθώς και ότι αυτή έχει άρρηκτη σχέση με την πολιτική. Ταυτόχρονα έδειξε ότι αντιμετωπίζουν ρεαλιστικά, με υπευθυνότητα, σοβαρότητα αλλά και ευαισθησία τα σοβαρά θέματα της επικαιρότητας.

Λέξεις Κλειδιά: παιδιά, αντιλήψεις, οικονομική κρίση, ιχνογραφήματα, λεκτικές εκφράσεις

Abstract

In a country where the financial crisis has been the main topic of discussion on the media, in the home and in the wider social environment for the past seven years, interest has arisen in understanding how children perceive the crisis. This dissertation aims to explore children's perspectives and thoughts concerning the financial crisis, as well as demonstrate their feelings and the way in which they deal with this phenomenon. To this end, sixth-grade primary school pupils of different socioeconomic backgrounds, from various districts of Central Macedonia, were asked either to draw pictures or write verbal expressions regarding the crisis. A semiotic approach, based on Kress and van Leeuwen's Grammar of Visual Design, was applied for the analysis of the sketches. Respectively, the verbal expressions were analysed according to their thematic content. The results of this research have shown that children are able to perceive to a great extent the financial, social and emotional implications of the crisis, as well as its close connection to politics. At the same time, the research has indicated that children confront serious current issues realistically, not only in a responsible and serious way but also with sensitivity.

Keywords: children, perspectives, financial crisis, sketches, verbal expressions

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα έρχεται αντιμέτωπη με μια παρατεταμένη περίοδο οικονομικής κρίσης, οι συνέπειες της οποίας, εκτός της οικονομίας, εκτείνονται σε όλο το φάσμα των πολιτικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Δεν είναι εύκολο να δοθεί ένας και μόνον ορισμός της έννοιας «οικονομική κρίση». Για το λόγο αυτό αλλά και λόγω του γεγονότος ότι η ενασχόληση με ένα τόσο πολύπλοκο ζήτημα απασχολεί επιστήμονες άλλων γνωστικών πεδίων, στην παρούσα εργασία θα γίνει μια επιδερμική αναφορά στην έννοια της κρίσης ιστορικά, στις αιτίες που την προκαλούν και στις συνέπειες στους διάφορους τομείς της ζωής.

Ορισμένα παιδιά βιώνουν την κρίση έμμεσα, χωρίς να έχουν μεγάλες διαφορές ή επιπτώσεις στο βιοτικό τους επίπεδο. Άλλα πάλι βιώνουν την κρίση μέσα στο οικογενειακό τους περιβάλλον και έρχονται αντιμέτωπα με όλες τις πιθανές επιπτώσεις αυτής είτε βιοτικές είτε συναισθηματικές είτε ψυχολογικές. Όλα όμως, έρχονται σε καθημερινή επαφή με την κρίση μέσω των μέσων ενημέρωσης. Η παρούσα εργασία έχει σαν στόχο να διερευνήσει την οπτική και τις αντιλήψεις των παιδιών που σχετίζονται με την οικονομική κρίση, να αναδείξει τα συναισθήματά τους και τον τρόπο με τον οποίο επεξεργάζονται όλο αυτό το φαινόμενο.

Η παρούσα έρευνα έγινε σε παιδιά της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικών Σχολείων διαφορετικών περιοχών της Κεντρικής Μακεδονίας και διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 2015 και συλλέχθηκαν ιχνογραφήματα και λεκτικές εκφράσεις παιδιών 11 έως 12 ετών. Με τον τρόπο αυτό, μέσα από τη δημιουργική έκφραση των παιδιών, τις ζωγραφίες τους, και τον καταγισμό ιδεών για τη συγγραφή των λέξεων- λεκτικών εκφράσεων σε περιορισμένο χρόνο, θεωρήθηκε ότι θα δοθούν πιο αυθόρμητες «απαντήσεις» από τους μαθητές και τις μαθήτριες.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται θεωρητική αναφορά στην οικονομική κρίση και εστιάζει κυρίως στις άμεσες και έμμεσες συνέπειες που έχει στην οικογένεια και ιδιαίτερα στα παιδιά. Παράλληλα γίνεται αναφορά στο παιδικό ιχνογράφημα, την εξέλιξή του και τη χρήση αυτού στην επιστημονική έρευνα. Γίνεται μια σύντομη παρουσίαση του σημειωτικού τρόπου σκέψης, ο οποίος θα αποτελέσει βασικό πυλώνα στήριξης του μεθοδολογικού εργαλείου που θα χρησιμοποιηθεί. Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζονται τα μεθοδολογικά

εργαλεία και τα στατιστικά αποτελέσματα των δύο παράλληλων μερών της έρευνας, αυτό της ανάλυσης των ιχνογραφημάτων με τη βοήθεια του κοινωνικοσημειωτικού εργαλείου της γραμματικής του οπτικού σχεδιασμού των Kress και van Leeuwen (2010) και αυτό της ανάλυσης των λεκτικών εκφράσεων με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου. Τέλος γίνονται οι συσχετισμοί και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και οι παρατηρήσεις.

1.Οικονομική κρίση

1.1 Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα

Η οικονομική κρίση, παρομοιάζεται από τους Barry Eichengreen και Richard Portes (1987) με μια μεταδοτική ασθένεια η οποία αν και προσβάλλει αρχικά το χρηματοπιστωτικό σύστημα, μεταδίδεται στο σύνολο του οικονομικού συστήματος. Η πιθανότητα απειλής μιας χώρας από την κρίση είναι η ίδια τόσο για τις μικρότερες ή μεγαλύτερες χώρες όσο και για τις φτωχότερες ή πλουσιότερες από αυτές (Reinhart & Rogoff, 2008). Μπορεί να είναι απόρροια μιας εξωτερικής, εκτός συνόρων, κρίσης και να πάρει διαχρονικά διαφορετικές διαστάσεις και μορφές (Claessens & Kose, 2014). Οι Reinhart και Rogoff (2013) αναφέρουν ότι τα τελευταία 200 χρόνια παρατηρείται μια ομοιομορφία στη συχνότητα εμφάνισης μιας των οικονομικών κρίσεων σε χώρες υψηλού και μέσου εισοδήματος. Αυτό εγείρει μεγάλη ανησυχία για τις ανθρώπινες επιπτώσεις της κρίσης, ιδίως στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, στις αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και για το γεγονός ότι μια κρίση θα μπορούσε να αντιστρέψει την πρόοδο που έγινε τα τελευταία χρόνια στη μείωση της φτώχειας παγκοσμίως (World Bank, 2009).

Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τη σημασία της «οικονομικής κρίσης» συναντάμε έρευνες οικονομικών επιστημόνων που εντοπίζουν τα αίτια του σοκ- κρίσης στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, στην κατάρρευση της αγοράς, κυρίως αυτής των ακινήτων, και στο συνακόλουθο περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας ή ακόμα σε φυσικά φαινόμενα και πολέμους. Οι επιστήμονες των κοινωνικών επιστημών εστιάζουν ως επί το πλείστον στον αντίκτυπο της κρίσης στην ανθρώπινη ανάπτυξη μα και στο πώς τα άτομα, η οικογένεια και η κοινωνία αντιλαμβάνονται και βιώνουν τους κραδασμούς και τις συνέπειες αυτής. Δεν υπάρχει βέβαια, μια συγκεκριμένη τυπολογία για τις αντιδράσεις του πληθυσμού σε μια κρίση, αλλά όπως αναφέρουν οι Lundberg και Wuermlı (2012) το σοκ που

προκαλεί μια κρίση διαφέρει ανάλογα με την αιτία και με το πόσο «βαθιά» είναι δηλαδή, με το πόσοι άνθρωποι επηρεάζονται από αυτή. Για παράδειγμα η κατάρρευση της οικονομίας και του τραπεζικού συστήματος της Αργεντινής στις αρχές του 2002, οδήγησε σε μαζική λαϊκή εξέγερση και σε μια, ευρέως διαδεδομένη σε παρόμοιες περιπτώσεις, κατάσταση πανικού. Οι άνθρωποι βγήκαν στους δρόμους με κατσαρόλες και τηγάνια, ενώ την ίδια στιγμή τα σούπερ μάρκετ στις φτωχότερες περιοχές του Μπουένος Άιρες λεηλατήθηκαν (Schamis, 2002).

Από το 2010 η Ελλάδα βρίσκεται σε καθεστώς αυστηρής οικονομικής επιτήρησης ακολουθώντας ένα ανελαστικό πρόγραμμα λιτότητας κατόπιν της συμφωνίας της με την Ευρωπαϊκή Ένωση, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Το μοντέλο οικονομικής διαχείρισης που εφαρμόζεται στην Ελλάδα στα πλαίσια των «πακέτων σωτηρίας» είναι σχεδόν απαράλλακτο από αυτά που έχουν εφαρμοστεί κατά καιρούς και σε άλλες χώρες του πλανήτη χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε χώρας. Η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας, οικονομικής προσαρμογής και κοινωνικοπολιτικών μεταρρυθμίσεων σε σύντομο χρονικό διάστημα, σε μια χώρα της Ευρωζώνης ανεξάρτητα από τα δομικά και θεσμικά χαρακτηριστικά της χώρας προκάλεσε τη ραγδαία κατάρρευση του κράτους πρόνοιας και των δυνατοτήτων υποστήριξης των «ευάλωτων» κοινωνικών ομάδων (Παπαγεωργίου & Τσιρώνης, 2013).

Στην Ελλάδα πλέον απαντάται συχνά ο όρος «οικονομικά αποκλεισμένος» ή «φτωχός». Για τον Dertwinkel (2008) ο οικονομικός αποκλεισμός ορίζεται ως η μη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, στις δημόσιες υπηρεσίες, στο εισόδημα, στη στέγαση, στην εκπαίδευση και στην υγεία. Ο ίδιος συνοψίζει την έννοια του οικονομικού αποκλεισμού στον αποκλεισμό από τα δύο βασικά στοιχεία της οικονομικής δραστηριότητας: την κατανάλωση και την παραγωγή. Ο οικονομικός αποκλεισμός, σύμφωνα με τον Μπαλούρδο (2011), σχετίζεται άμεσα με την έννοια της φτώχειας και κατ' επέκταση περιλαμβάνει την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης ή/και τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας. Αναφέρεται ακόμα σε χρηματικά και χρηματοοικονομικά μέτρα, όπως το εισόδημα, την περιουσία, την ικανότητα αποταμίευσης, τη στέρηση πηγών χρηματοδότησης, την υλική στέρηση κ.λπ.

Το μέρος του πληθυσμού που κινδυνεύει να φτωχοποιηθεί ή έχει ήδη φτωχοποιηθεί, είναι αυτό των νοικοκυριών μεσαίου εισοδήματος, καθώς επηρεάστηκε με ραγδαίους ρυθμούς το

βιοτικό τους επίπεδο και δεν ήταν προετοιμασμένα να αντιδράσουν στην κρίση. Η περίοδος της ελληνικής κρίσης χαρακτηρίζεται λοιπόν από τη συνεχώς αυξανόμενη φτώχεια. Στις προϋπάρχουσες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι άνεργοι, τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, οι μονογονεϊκές οικογένειες, οι μετανάστες, τα ηλικιωμένα άτομα 65 ετών και άνω που ζουν μόνα, τα νοικοκυριά με πολλά παιδιά, έρχονται να προστεθούν και νέες ομάδες όπως τα νοικοκυριά με ένα ή δύο παιδιά, τα άτομα ηλικίας 16-24 ετών, τα άτομα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και τα παιδιά (Μπαλούρδος, 2011).

1.2 Οικονομική κρίση και παιδί

Η ύφεση της οικονομίας επηρεάζει ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού στη χώρα. Η μείωση του οικογενειακού εισοδήματος, η ανεργία, η συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών, η αύξηση των αστέγων έχουν αντίκτυπο στη σωματική και την ψυχική κατάσταση των παιδιών (Doliopoulou, 2013). Το οικογενειακό περιβάλλον δεν παρέχει πλέον ασφάλεια στα παιδιά, τα οποία όντας σε μια κρίσιμη ηλικία για την οικοδόμηση των αντιλήψεων τους για τον κόσμο, νιώθουν εκτεθειμένα και ανασφαλή. Βρίσκονται αντιμέτωπα με το φάσμα του υποσιτισμού, έχουν πρόσβαση σε ανεπαρκή ιατρική και ψυχική φροντίδα, παρουσιάζουν σημαντικές δυσκολίες στις σχολικές επιδόσεις λόγω έλλειψης σχολικών ειδών αλλά ακόμα και ειδών καθημερινής ένδυσης ενώ δεν είναι σπάνιο να καταλήξουν θύματα παιδικής εργασίας (Carlsson- Paige & Levin, 2009; Duffield & Lovell, 2008).

Παρόλο που ένας από τους βασικούς στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) έως το 2020 είναι η μείωση του πληθυσμού που μαστιάζεται από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας του 2015 (στοιχεία 2013 και 2014), δείχνουν ότι το 24,4% του συνολικού πληθυσμού των 28 κρατών μελών της Ε.Ε. ζει στα όρια της φτώχειας. Το ποσοστό των παιδιών που ανήκουν στην κατηγορία αυτή είναι μεγαλύτερο από αυτό των ενηλίκων και φτάνει το 27,8%. Τα παιδιά αυτά στερούνται των απαραίτητων για την ανάπτυξή τους αγαθών. Η Ελλάδα κατέχει την 4^η θέση μετά τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Ουγγαρία στη λίστα των χωρών μελών της Ε.Ε.. Οι κύριοι παράγοντες που επηρεάζουν την παιδική φτώχεια είναι η εργασία των γονέων, η οποία συνδέεται άμεσα με το επίπεδο μόρφωσής τους, η κατάσταση του σπιτιού στο οποίο ζουν καθώς και η στήριξή τους από το κράτος μέσω διαφόρων επιδομάτων (Eurostat, 2015). Παράλληλα τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών και των μεταναστών, όπως επίσης τα

παιδιά με ειδικές ανάγκες πλήττονται και αυτά συχνότερα από την φτώχεια (Britto, Ulkuer & Meyers, 2009· Κογκίδου, 2012).

Συγκρίνοντας με το 2008, η εξέλιξη της παιδικής φτώχειας είναι ανησυχητική. Πριν ξεσπάσει η κρίση ο πληθυσμός των παιδιών στη Ελλάδα είχε υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης σε σχέση με τον μέσο όρο. Το ποσοστό των παιδιών που απειλούνται από τη φτώχεια εκτοξεύτηκε. Πλέον, τα μισά περίπου παιδιά στη χώρα ζουν σε νοικοκυριά που διαβιώνουν όπως οι φτωχοί του 2008. Το ποσοστό των παιδιών που ζουν σε οικογένειες που ανήκουν στη μεσαία τάξη ή στην ανώτερη έχει συρρικνωθεί από περίπου 80% το 2008 σε μόλις 35% το 2013 (Καπλάνογλου, 2016).

Έκθεση του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ (2016) επικεντρώνεται σε τρεις τομείς της παιδικής φτώχειας: στην υγεία, στην εκπαίδευση και στις συνθήκες διαβίωσης. Σε ότι αφορά την υγεία, λόγω ανεπαρκούς εισοδήματος τα φτωχά παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες να υποσιτίζονται και να ζουν σε συνθήκες υγρασίας και έλλειψης θέρμανσης από ότι τα μη φτωχά. Η δυσκολία στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, ώστε να παρεμποδιστούν και να προληφθούν τα συμπτώματα, έχουν ως συνέπεια διαφοροποιήσεις στη νοσηρότητα ανάμεσα στις εισοδηματικές ομάδες. Επιπρόσθετα, η έλλειψη ζωτικού χώρου και η ύπαρξη θορύβων στην οικία όπου διαβιώνουν τα φτωχά παιδιά, έχουν σαν αποτέλεσμα την υψηλή αρτηριακή πίεση και το ψυχολογικό στρες στα παιδιά, αλλά και την πυροδότηση ενδοοικογενειακών συγκρούσεων καθώς και την αναζήτηση χώρου έξω από αυτήν για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, ιδιαίτερα σε περιοχές με υψηλή εγκληματικότητα.

Ο δεύτερος κρίσιμος παράγοντας για την έκθεση του ΚΑΝΕΠ της ΓΣΕΕ (2016) είναι η εκπαίδευση σε σχέση με την απασχόληση, εφόσον προκύπτει ότι το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί έναν παράγοντα που προκαλεί και αναπαράγει τη φτώχεια. Είναι γεγονός ότι ο φτωχός γονέας δεν έχει τη δυνατότητα να προσφέρει στα παιδιά του εκπαιδευτικές και άλλες ευκαιρίες, λόγω του χαμηλού οικονομικού και εκπαιδευτικού κεφαλαίου του. Οι συνθήκες και το επίπεδο διαβίωσης επηρεάζουν την ψυχολογία των παιδιών και είναι συχνά τα φαινόμενα σχολικής διαρροής και πρόωρης εισόδου στην αγορά εργασίας. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι να διαμορφώνονται όροι ώστε κατά την υπόλοιπη ζωή τους να μην επιτύχουν την έξοδο από τη φτώχεια. Σε συνάρτηση με τους δύο

παραπάνω παράγοντες της υγείας και της εκπαίδευσης, το τρίτο κρίσιμο σημείο για τα φτωχά παιδιά είναι η εκπλήρωση των βασικών υποχρεώσεων και της κατανάλωσης. Αγαθά που καλύπτουν τις βασικές καθημερινές ανάγκες μίας οικογένειας παραμένουν απρόσιτα για μεγάλο πλέον ποσοστό παιδιών της χώρας. Η πρόσβαση δε σε διακοπές ή ηλεκτρονικό υπολογιστή τα αποκλείουν από πολλές ψυχαγωγικές και γνωστικές δραστηριότητες.

Τα ευρήματα έρευνας που έγινε με παιδιά που βιώνουν τη φτώχεια (Ringe, 2009) αποκαλύπτουν τη βαθιά επίδραση που έχει η φτώχεια στη ζωή των παιδιών. Διεισδύει βαθιά στην καρδιά της δομής της οικογένειας και της οικογενειακής ζωής και περιορίζει την κανονικότητα στην καθημερινότητά τους στο σπίτι, στη γειτονιά και στο σχολείο. Η εμπειρία της φτώχειας στην παιδική ηλικία είναι σαφώς επιζήμια και διαπερνά κάθε πτυχή της ζωής των παιδιών από την οικονομική και υλική μειονεξία, μέσω των κοινωνικών και σχεσιακών περιορισμών και αποκλεισμών έως και σε πιο κρυφές πτυχές της φτώχειας που συνδέονται με την ντροπή, τη θλίψη και το φόβο της διαφορετικότητας και το στίγμα. Ωστόσο, στοιχεία παιδιών και νέων δείχνουν επίσης πόσο ενεργοί και πολυμήχανοι μπορούν να είναι. Δεν είναι παθητικά θύματα της φτώχειας, αλλά επιδιώκουν να ελέγχουν την εμπειρία της στέρησης, όπου και όταν μπορούν. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Ringe (2009) οι στρατηγικές επιβίωσής τους όπως η εργασία, η προσπάθεια να μετριάσουν τις ανάγκες τους, να τις κρύψουν, να προστατεύσουν τους γονείς τους μπορεί να αποβούν εξαιρετικά επιζήμιες για την ευημερία των παιδιών.

Το ψυχολογικό κλίμα που αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από φόβο, θυμό, έλλειψη ελπίδας και απαξίωση της έννοιας «κοινωνική δικαιοσύνη» τα παιδιά το εισπράττουν στο ακέραιο (Πρεκατέ, 2014). Όσο μικρότερα είναι τα παιδιά τόσο πιο ευάλωτα είναι στο να διαχειριστούν τέτοιες αποσταθεροποιητικές καταστάσεις. Έτσι συχνά εμφανίζουν συμπτώματα νευρικότητας, άγχους και φόβου, κλείνονται στον εαυτό τους, έχουν μειωμένη όρεξη, ταραγμένο ύπνο, γίνονται περισσότερο απείθαρχα ενώ παρουσιάζουν εκρήξεις επιθετικότητας και βίας (Doliopoulou, 2013). Ταυτόχρονα, βιώνοντας την αγωνία των γονέων τους για την ασταθή κατάσταση που βιώνει η οικογένεια νιώθουν ενοχή και αναλαμβάνουν ευθύνες οι οποίες δεν τους αναλογούν (Garbarino, 2008).

2. Παιδικό ιχνογράφημα

2.1 Γενικά χαρακτηριστικά του παιδικού ιχνογραφήματος

Η ζωγραφιά αποτελεί για τα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, εκτός από καλλιτεχνική δραστηριότητα, τρόπο αυτοέκφρασης στο πεδίο συναισθηματικής ανάπτυξης, αλλά τους παρέχει και πλούσιες γνωστικές δεξιότητες (Κακίση- Παναγοπούλου, 1994). Οι Kress (1997) και Pahl (1999) αναφέρουν ότι αντιμετωπίζοντας το παιδικό ιχνογράφημα ως ελεύθερη έκφραση και επικοινωνία, αυτό αποτελεί μία από τις πολλές «γλώσσες» των παιδιών και των νέων να αφηγούνται ιστορίες που διαφορετικά θα μας έμεναν άγνωστες ή αποσπασματικές.

Η έρευνα στο χώρο της αισθητικής παιδείας και συγκεκριμένα της παιδικής τέχνης παρουσιάζει πολλές δυσκολίες (Eisner, 1972), καθώς η έρευνα των εικαστικών δεξιοτήτων και γενικότερα των καλλιτεχνικών δεξιοτήτων συγκαταλέγονται ανάμεσα στις πιο προχωρημένες πλευρές των ανθρώπινων πράξεων και αισθημάτων (Eisner, 1981· Gardner, 1988· Arnheim, 1989).

Η επιστημονική έρευνα της ανθρώπινης εμπειρίας, της συμπεριφοράς και της δημιουργικότητας στην τέχνη είναι σχετικά πρόσφατη (Νικόλτσου, 1993). Το ενδιαφέρον για το παιδικό σχέδιο αρχίζει να εκδηλώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Meriedieu, 1981; Κακίση- Παναγοπούλου, 1994). Η ατζέντα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης συζητήθηκε για πρώτη φορά στη διάρκεια της Διεθνούς Διάσκεψης της Εκπαίδευσης του 1884, που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο. Μέχρι τότε οι ζωγραφιές αντιμετωπίζονταν ως μια μουτζούρα. Κάποιοι από τους συμμετέχοντες του Συνεδρίου υπογράμμισαν τη σημασία που έχει η δημιουργικότητα, η φαντασία και η ειδική μεθοδολογία για την ανάπτυξη των καλλιτεχνικών δεξιοτήτων των παιδιών (Kelly, 2004). Από τότε έως τη δεκαετία του 1920 υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον σχετικά με το παιδικό ιχνογράφημα. Σημαντικό επίτευγμα των ερευνητών ήταν η συλλογή, η περιγραφή και η ταξινόμηση σε στάδια ενός μεγάλου αριθμού παιδικών σχεδίων. Η ταξινόμηση αυτή των σχεδίων σε εξελικτικά στάδια χρησιμοποιήθηκε γενικότερα για τη μέτρηση της νοητικής ωριμότητας με τη βοήθεια αντικειμενικών κριτηρίων (Harris, 1963). Σταδιακά το ενδιαφέρον των ερευνητών για το παιδικό ιχνογράφημα ως αντικείμενο και ως εργαλείο έρευνας μετατοπίστηκε από το ίδιο, ως τελικό

προϊόν, στο παιδί - δημιουργό, στη διαδικασία της ιχνογράφησης και στις διεπαφές που συντελούνται την ώρα της ιχνογράφησης καθώς και στην εξέταση των πλαισίων επικοινωνίας και των σχέσεων τους (Τρούλη, Κοντοπόδης & Graeser, χ.χ).

1.2 Ερευνητικές προσεγγίσεις του παιδικού ιχνογραφήματος

Μελετώντας το παιδικό σχέδιο υπό το πρίσμα της εκπαιδευτικής και ψυχολογικής ποιοτικής έρευνας, διαπιστώνεται η ύπαρξη πέντε τουλάχιστον βασικών προσεγγίσεων στην ανάλυση των ιχνογραφημάτων. Πρόκειται για την αναπτυξιακή-ψυχολογική, την ψυχαναλυτική, την αισθητική, τη γνωστική, και συνδυαστικές- σημειωτικές προσεγγίσεις όπως την πολυτροπική (Τρούλη κ.ά., χ.χ). Αυτές οι προσεγγίσεις απορρέουν από το θεωρητικό πλαίσιο και το επιστημολογικό παράδειγμα που ακολούθησαν οι ερευνητές, αλλά και από τις απόψεις τους σχετικά με τη διάκριση ή όχι αντίληψης και νόησης, οπτικού και νοητικού ρεαλισμού, και τις προτιμήσεις τους αναφορικά με την ανάλυση του ιχνογραφήματος με κέντρο τον θεατή ή τον δημιουργό ή τη διαδικασία ιχνογράφησης (Τρούλη κ.ά., χ.χ).

Όπως προαναφέρθηκε από τα τέλη του 19ου αιώνα και καθώς αρχίζει να αυξάνεται το ενδιαφέρον των ερευνητών για το παιδί με την ανάπτυξη της επιστήμης της παιδοψυχολογίας και της αναπτυξιακής ψυχολογίας, αρχίζουν και τα παιδικά σχέδια να αποτελούν αντικείμενο έρευνας. Ψυχολόγοι όπως οι James Mark Baldwin, James Sully, William Stern, Ernst Meumann, David Katz, George-Henri Luquet, Karl Bühler, Florence Goodenough, Sophie Morgenstern και Jean Piaget αντιμετωπίζοντας τα παιδικά σχέδια ως διαγνωστικά εργαλεία χρησιμοποιούν διάφορες μεθόδους, τεχνικές και τεστ για να «διαβάσουν» αυτό που πριν ήταν «ανόητο» (Wittmann, χ.χ). Εκφραστής της αναπτυξιακής- ψυχολογικής προσέγγισης είναι ο Georges-Henri Luquet, ο οποίος μελετώντας σχέδια της κόρης του, περιέγραψε τέσσερα στάδια εξέλιξης της σχεδιαστικής επάρκειας των παιδιών που αργότερα υιοθετήθηκαν και από τον Piaget: του τυχαίου ρεαλισμού (2-3 ετών), του άστοχου ή παραδρομισμένου ρεαλισμού (3-4 ετών), του λογικού ή νοητικού ρεαλισμού (4-10 ετών περίπου) και τέλος του οπτικού ρεαλισμού (10-12 ετών) (Lange-Kuettner, 2009· Quaglia, Longobardi, Iotti & Prino, 2015). Επιπρόσθετα, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το παιδί όταν ζωγραφίζει δεν αναπαριστά ρεαλιστικά την πραγματικότητα, αλλά αναπαριστά εμπειρίες βάσει ενός εσωτερικού προτύπου (Longobardi κ.ά., 2015).

Τη δεκαετία του 1920, υπό την επίδραση και των ψυχαναλυτικών προσεγγίσεων, άρχισαν να εμφανίζονται τα τεστ που στη συνέχεια αξιοποιήθηκαν και για τη διερεύνηση της προσωπικότητας και ονομάστηκαν προβολικά (Τρούλη κ.ά., χ.χ.). Το πιο κλασικό παράδειγμα προβολικού τεστ στο παιδικό σχέδιο είναι το τεστ «Ζωγράφισε έναν άνθρωπο» της Florence Goodenough το 1926 που αργότερα αναθεωρήθηκε και βελτιώθηκε από τον Dale B. Harris. Οι θεωρίες στηρίζονταν στη σύγκριση παιδικών σχεδίων και σχεδίων ενηλίκων και αντιμετώπιζαν το παιδικό ιχνογράφημα ως πρόιμη μορφή της ενήλικης αναπαραστατικής ζωγραφικής. Στο στάδιο αυτό δεν έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν βαθύτερες δομές όπως οι προθέσεις, η προσωπικότητα και η αισθητική του παιδιού (Anning & Ring, 2004; Pinto, Gamannossi & Cameron, 2011).

Στην αυγή του 20ου αιώνα μέσα σε ένα κλίμα πρωτοπορίας ή αλλιώς νεωτερικότητας εμφανίζεται το μοντερνιστικό κίνημα στις εικαστικές τέχνες, το οποίο αποτέλεσε μία αντίδραση στις συντηρητικές αξίες του ρεαλισμού. Οι ερευνητές την περίοδο αυτή αντιμετώπισαν την παιδική τέχνη ως μία αυτόνομη μορφή τέχνης και πρότειναν νέα μοντέλα ερμηνείας της, που σταδιακά έστρεφαν το ενδιαφέρον από το ίδιο το ιχνογράφημα στο παιδί-δημιουργό του. Ο Βιεννέζος δάσκαλος καλλιτεχνικών Franz Cizek, ο οποίος θεωρείται και πατέρας της παιδικής τέχνης, το 1936 εισήγαγε τον όρο του παιδιού-καλλιτέχνη, προτείνοντας την αισθητική προσέγγιση και επισημαίνοντας πως οι ενήλικες δεν πρέπει να επεμβαίνουν και να κατευθύνουν το παιδί κατά τη διάρκεια της παραγωγής του ιχνογραφήματος (Κουνου, 2016). Τα σχέδια των παιδιών ερμηνεύονται ως αυθόρμητα έργα τέχνης και παίζουν σημαντικό ρόλο στην προβολή της συναισθηματικής και γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού.

Τη δεκαετία του 1950 στηριζόμενος στις γνωστικές επιστήμες, που εκείνη την εποχή γνωρίζουν ιδιαίτερη άνθιση, ο Arnheim υποστήριξε πως η οπτική αντίληψη και η σκέψη δεν μπορούν να είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Το παιδί μαθαίνει να βλέπει, να αντιλαμβάνεται, να διαχωρίζει έννοιες μέσω της όρασής του (Τρούλη κ.α., 2015). Κάθε γενική έννοια που έχουμε για ένα αντικείμενο είναι αποτέλεσμα οξυδερκούς παρατήρησης (Arnheim, όπως αναφέρεται στο Longobardi κ.ά., 2015). Ακόμα, όταν τη δεκαετία του 1970 το παιδικό σχέδιο γίνεται εργαλείο διερεύνησης στη διαδικασία επίλυσης προβλημάτων, η ψυχολόγος Jacqueline Goodnow, επηρεασμένη από τη συνεργασία της με τον Jerome Bruner, μελέτησε παιδικά ιχνογραφήματα και πρότεινε τη «γραμματική της δράσης»

(Goodnow & Levine, όπως αναφέρεται στο Τρούλη κ.ά., 2015). Σύμφωνα με αυτή το παιδικό σχέδιο αποτελεί ένα σύνολο μοτίβων που συνδυάζονται από το παιδί με το δικό του μοναδικό τρόπο σε μια σειρά γραφικών χαρακτηριστικών.

Μια πιο σύγχρονη προσέγγιση της εξέλιξης του παιδικού ιχνογραφήματος στηρίζεται στις κοινωνικοπολιτιστικές απόψεις για την εκπαίδευση του Lev Vygotsky. Προεκτείνοντας τη θεωρία του Vygotsky για το ρόλο της γλώσσας στις νοητικές διαδικασίες στο παιδικό ιχνογράφημα παρατηρούμε ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του γλωσσικού και του οπτικού προσδιορισμού της πραγματικότητας (Toomela, 2002). Παράλληλα, ο Lev Vygotsky ήταν από τους πρώτους οι οποίοι αναφέρθηκαν στην άμεση σχέση του ιχνογραφήματος και του λόγου του παιδιού, όταν παρατήρησε ότι τα παιδιά όταν ζωγραφίζουν διηγούνται μια ιστορία (Τρούλη κ.ά., 2015). Στο ίδιο πλαίσιο οι Wilson & Wilson (1982) επισημαίνουν ότι τα σχέδια των παιδιών δεν αποσκοπούν να αναπαραστήσουν αντικείμενα στον πραγματικό κόσμο, αλλά να αναπαράγουν οπτικά σύμβολα ενός πολιτισμού. Τα παιδικά σχέδια είναι άμεσα επηρεασμένα από το οπτικό υλικό που λαμβάνουν καθημερινά από διάφορες πολιτισμικές πηγές (φωτογραφίες, εικονογραφήσεις βιβλίων, κόμικς, τηλεόραση, ηλεκτρονικά παιχνίδια, ιστοσελίδες) και υπόλογα σε κοινωνικές συμβάσεις.

Ο σύγχρονος κοινωνικός κόσμος χαρακτηρίζεται από την αύξηση του κατακερματισμού και την εξατομίκευση των δομών (Beck, 1986). Έτσι, τη δεκαετία του 1990, εμφανίζονται λόγω της κρίσης της αναπαράστασης, νέες πιο εναλλακτικές προσεγγίσεις, με επικρατέστερη τη σημειωτική. Κύριος εκφραστής ήταν ο Gunther Kress, ο οποίος παρατηρώντας τα παιδιά του, ισχυρίστηκε ότι δρουν με πολυτροπική μέθοδο, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα το σώμα, την ενσώματη δράση, αλλά και το νου και τη νοητική δράση. Υποστήριξε, ότι τα παιδιά σχεδιάζοντας αφηγούνται και παράγουν ιστορίες, χρησιμοποιώντας εικόνες και αποτυπώνουν την πραγματικότητα όπως τη βλέπουν και τη βιώνουν (Τρούλη κ.α., 2015). Ο Gunther Kress και ο Theo van Leeuwen στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν όλα τα πράγματα που συνοδεύουν ένα λεκτικό κείμενο (εκφράσεις προσώπου, χειρονομίες, εικόνες, μουσική κλπ.), αλλά και να ανοίξουν νέες προοπτικές στη γλώσσα με τη γνώση νέων σημειωτικών τρόπων (Kress & van Leeuwen, 2010) προτείνουν τη *Γραμματική του Οπτικού Σχεδιασμού* που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση παιδικών σχεδίων.

3. Σημειωτική

3.1 Ιστορική αναδρομή

Η Σημειωτική ή σημειολογία είναι ένας κλάδος, ο οποίος επικεντρώνει τη μελέτη του στα σημεία τα οποία μάς περιβάλλουν. Κατά την Μπόκλουντ- Λαγοπούλου (1983) η Σημειωτική προσφέρει μια θεωρία και μια μέθοδο. Μια μέθοδο αντικειμενικής ανάλυσης κειμένων, οποιουδήποτε είδους (γραπτό, προφορικό, οπτικό, μουσικό κτλ.), αλλά και μια επιστήμη ανάλυσης των ιδεολογικών συστημάτων που αποσκοπεί στην κατανόηση μια διαφορετικής από τη δική μας κοινωνίας και στην απομυθοποίηση των φαινομένων σημασίας της δικής μας. Ο Barthes (1979) κρίνει αναγκαία την ανάπτυξη της σημειολογικής επιστήμης λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης της διαφήμισης, της εικονογραφίας, του τύπου και της ραδιοφωνίας.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure ήταν αυτός που θεμελίωσε τη δομική γλωσσολογία που ο ίδιος ονομάζει σημειολογία. Ο Saussure στο έργο του *Cours de linguistique générale* προσπαθεί να δημιουργήσει μια ενοποιημένη επιστήμη όλων των συστημάτων σημασίας και ασχολείται ιδιαίτερα με το σύστημα σημείων της γλώσσας (Μπόκλουντ- Λαγοπούλου, 1983). Την ίδια περίοδο με τον Saussure εμφανίζεται και ο αμερικανός φιλόσοφος Charles Sanders Peirce, του οποίου η θεωρία έχει ριζικές διαφορές με αυτή του Saussure κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο καθώς ο Saussure ασχολήθηκε με τη φυσική γλώσσα και κατ' επέκταση με όλα τα πολιτιστικά συστήματα (συστήματα της κουλτούρας) ενώ από την άλλη πλευρά ο Peirce ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τη φιλοσοφία της γνώσης (Λαγόπουλος & Boklund-Λαγοπούλου, 2016).

Στην ευρωπαϊκή σημειωτική οι πρώτες προσπάθειες εφαρμογής των αρχών του Saussure έγιναν από τους Ρώσους Φορμαλιστές, οι οποίοι όταν εκδιώχθηκαν από το σταλινικό καθεστώς μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στην Πράγα (Σχολή Πράγας). Με βασικό εκπρόσωπό τους τον Roman Jakobson, ασχολήθηκαν πέρα από τη λογοτεχνία, με το θέατρο, την τέχνη, την αισθητική (Μπόκλουντ- Λαγοπούλου, 1983· Λαγόπουλος & Boklund-Λαγοπούλου, 2016).

Γύρω στο 1960, εμφανίστηκε το επιστημολογικό κύμα του δομισμού που περιελάμβανε και τη σημειωτική. Ο ανθρωπολόγος Claude Levi-Strauss με το έργο του, άνοιξε μια νέα εποχή για τις κοινωνικές επιστήμες, τις ανθρωπιστικές σπουδές και τις τέχνες σε όλο τον κόσμο. Όταν ο Roland Barthes δημοσίευσε το *Elements de semiologie* αρχίζει να εφαρμόζεται η

σημειωτική σε καθετί που θεωρείται φαινόμενο σημασίας. Από τον Roland Barthes στον τύπο και στη λογοτεχνική κριτική, τον Christian Metz στο σινεμά, τον Jacques Lacan στην ψυχανάλυση, τον Jean Baudrillard στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών, τον Michel Foucault στην ιστορία των ιδεών, τη Julia Kristeva στη λογοτεχνική κριτική, τον Algirdas Julien Greimas στην αφήγηση, τον Umberto Eco στην αρχιτεκτονική και την αισθητική (Μπόκλουντ- Λαγοπούλου, 1983· Λαγόπουλος & Boklund-Λαγοπούλου, 2016· Chandler,1994).

3.2 Βασικές σημειωτικές έννοιες

Βασική έννοια της σημειωτικής αποτελούν τα σημεία, ως ελάχιστη ανεξάρτητη μονάδα σημασίας που είναι απαραίτητη για τη δημιουργία ενός μηνύματος (Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, 1983). Ο Saussure θεωρεί ότι τα σημεία αποτελούνται από ένα «σημαίνον» και ένα «σημαινόμενο». Το πρώτο αφορά στη μορφή, στο υλικό μέρος του σημείου, ενώ το δεύτερο είναι το νόημα, η ιδέα, η έννοια που αυτό αναπαριστά. Ωστόσο, το σημαινόμενο, στο οποίο αναφέρεται το σημαίνον, δεν είναι το πραγματικό αντικείμενο, αλλά μια έννοια που αντιστοιχεί σε αυτό. Ταυτόχρονα τα σημεία είναι φορείς δύο ειδών σημασίας: της δήλωσης, δηλαδή αυτής που κυριολεκτικά εννοείται και της συνδήλωσης που είναι η μεταφορική σημασία (Boklund- Λαγοπούλου, 1980).

Για την σημειωτική «σημεία» θεωρούνται οι ήχοι, οι εικόνες, οι λέξεις, αλλά και οι χειρονομίες. Αυτά εξετάζονται ως σύστημα και όχι μεμονωμένα, με οδηγό στην προσπάθεια αυτή τους κώδικες, οι οποίοι είναι συμβάσεις που τα νοηματοδοτούν, μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια (Chandler, 1994). Η Μπόκλουντ (1982), υποστηρίζοντας τη θέση αυτή, αναφέρει ότι και στα μη λεκτικά κείμενα, ο σημειωτιστής μπορεί να προχωρεί σε ανάλυση, τοποθετώντας το εκάστοτε μη λεκτικό αντικείμενο στη θέση της γλώσσας.

Άλλο ένα θεμελιώδες δομικό στοιχείο της σημειωτικής είναι οι κώδικες. Οι κώδικες κατά τον Chandler (1994) είναι η οργάνωση των σημείων σε σημασιακά συστήματα σύμφωνα με κάποιες συμβάσεις. Η έννοια του σημείου εξαρτάται άμεσα από τον κώδικα μέσα στον οποίο είναι τοποθετημένο. Ο δημιουργός ενός κειμένου επιλέγει και συνδυάζει σημεία σε σχέση με τους κώδικες με τους οποίους είναι εξοικειωμένος, ώστε να περιοριστεί το φάσμα των δυνατών σημασιών που πιθανώς να δημιουργηθούν όταν διαβαστούν από κάποιον άλλο

(Turner, όπως αναφέρεται στο Chandler 1994). Το νόημα είναι αποτέλεσμα μιας δυναμικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο σημείο, σε αυτό στο οποίο το σημείο αναφέρεται καθώς και σε αυτούς που χρησιμοποιούν το σημείο (Fiske, 2010).

Μια παρεξήγηση που υπάρχει για τη σημειωτική ανάλυση είναι η αντίληψη ότι ο σημειολόγος κρίνει ή αξιολογεί ένα κείμενο. Στην πραγματικότητα ο σημειολόγος χρησιμοποιεί ένα αναλυτικό εργαλείο για να προσεγγίσει ένα κείμενο και τον ενδιαφέρει να συλλάβει τον τρόπο κατασκευής και δημιουργίας του, όχι όμως να το κρίνει. Η ανάλυση του οφείλει να είναι το δυνατόν πιο αντικειμενική, αν και ουδέποτε μια ανάλυση μπορεί να είναι απαλλαγμένη από υποκειμενικές επιλογές (Λαγόπουλος & Boklund-Λαγοπούλου, 2016).

4. Μεθοδολογία Έρευνας

4.1 Σκοπός και αναγκαιότητα της έρευνας

Τα παιδιά βιώνουν σε μεγάλο βαθμό την κρίση μέσα στην οικογένεια και επηρεάζονται σε συναισθηματικό, ψυχολογικό αλλά συχνά και σε σωματικό επίπεδο, λόγω των στερήσεων που αυτή προκαλεί σε πολλά νοικοκυριά. Επιπρόσθετα, τόσο τα παιδιά των οποίων οι οικογένειες έχουν επηρεαστεί από την οικονομική δυσπραγία όσο και αυτά που ανήκουν σε περισσότερο εύρωστες οικογένειες έρχονται καθημερινά σε επαφή με την κρίση, λόγω της μεγάλης ενασχόλησης των ΜΜΕ με αυτή. Τηλεόραση, ραδιόφωνο, διαδίκτυο αλλά και συζητήσεις στο φιλικό, οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον τα φέρνουν σε άμεση επαφή με το εν λόγω θέμα.

Η κατανόηση και ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται αυτό το πραγματικό και συχνά οδυνηρό θέμα της κρίσης με τρόπο κριτικό και ορθολογικό μπορεί να συμβάλει ώστε να μην δημιουργούνται εσφαλμένες εντυπώσεις και δίνονται ανορθολογικές ερμηνείες. Η σε βάθος κατανόηση της κρίσης από τους ενήλικες στις πραγματικές της διαστάσεις, μπορεί να γίνει εργαλείο για να αντιμετωπιστούν δύσκολες καταστάσεις και οι αρνητικές της συνέπειες στην καθημερινή ζωή. Ταυτόχρονα, η γνώση για την κρίση αποτελεί προαπαιτούμενο για τη σταδιακή υπέρβασή της, όπως επίσης καθίσταται απαραίτητη για την ανάληψη ευθυνών και δράσης των ατόμων ως σκεπτόμενοι και ενεργοί πολίτες (Φωτόπουλος, χ.χ.).

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να διερευνήσει τις αντιλήψεις, τις αξίες, τη στάση, την οπτική των παιδιών πάνω στο θέμα της οικονομικής κρίσης που ταλανίζει τα τελευταία χρόνια τη χώρα. Η διερεύνηση των παραπάνω έγινε αναλύοντας παιδικά ιχνογραφήματα με τη βοήθεια της γραμματικής του οπτικού σχεδιασμού των Kress και van Leeuwen (2010). Η ανάλυση της οπτικής επικοινωνίας εντάσσεται στο πλαίσιο της κοινωνικής σημειωτικής, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Αναλύθηκαν ακόμη λεκτικές εκφράσεις παιδιών ίδιας ηλικίας σχετικά με την οικονομική κρίση. Η δεύτερη αυτή ανάλυση έγινε με τη θεματική ανάλυση περιεχομένου, η οποία αποτελεί κλασσική μέθοδο ανάλυσης γραπτών τεκμηρίων (Κυρίδης & Τουρτούρας, 2016).

4.2 Προηγούμενες έρευνες

Με το θέμα της κρίσης στην οικονομία σχετικά με το πώς αυτές προκαλούνται, σε ποια οικονομικά περιβάλλοντα, κάτω από ποιες συνθήκες, τον αντίκτυπο τους στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία μιας χώρας και πιθανούς τρόπους αντιμετώπισής της έχουν ασχοληθεί πολλοί οικονομικοί και πολιτικοί επιστήμονες αλλά και φορείς ανά τον κόσμο (Schamis, 2002· Reinhart & Rogoff, 2013· Karanikolos κ.ά., 2013· Claessens & Kose, 2014· Eichengreen & Portes, 1987· Μπαλούρδος, 2011· Φωτόπουλος, χ.χ).

Μετά από διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας προέκυψε ότι η Doliopoulou (2013) μελέτησε τις αντιλήψεις, τα συναισθήματα και τους τρόπους αντίδρασης των νηπίων απέναντι στην οικονομική κρίση και διατύπωσε προτάσεις προς τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς ώστε να βοηθήσουν τα παιδιά να ανταπεξέλθουν σε αυτές τις καταστάσεις. Η Christopoulou (2014) μελέτησε ζωγραφίες παιδιών σχεδιαστικά και λεκτικά σύμφωνα με τις επεξηγήσεις τους, ανέδειξε τις ανησυχίες και τους φόβους τους και πρότεινε τρόπους για την αποκατάσταση και ενίσχυσης τους μέσω της τέχνης. Τέλος, οι Ακρίβου, Μπονώτη και Δερμιτζάκη (2016) μέσα από ερωτηματολόγια, ζωγραφίες και συνεντεύξεις διαπίστωσαν ότι τα μεγάλα παιδιά του Δημοτικού κατανοούν πλήρως την κρίση, καθώς και τις συνέπειές της.

4.3 Μεθοδολογικά

Η έρευνα χωρίζεται σε δύο μέρη. Αυτό της ανάλυσης παιδικών ιχνογραφημάτων και αυτό της ανάλυσης των λεκτικών εκφράσεων των παιδιών. Στο πρώτο μέρος ζητήθηκε από τα

παιδιά, εκτός από τα δημογραφικά τους στοιχεία, να ζωγραφίσουν σχετικά με την οικονομική κρίση χωρίς να τους δοθούν παραπάνω πληροφορίες ή να γίνει συζήτηση η οποία θα μπορούσε να τα κατευθύνει να επιλέξουν συγκεκριμένα θέματα για τα σχέδιά τους.

4.3.1 Γραμματική του οπτικού σχεδιασμού

Η επιλογή της ζωγραφικής σαν τρόπος συλλογής δεδομένων στηρίζεται στο γεγονός ότι η εικόνα που παράγεται από το παιδί- δημιουργό, ως μη λεκτική επικοινωνία, μας δίνει τη δυνατότητα για ελεύθερη ανάγνωση (Βαμβακίδου κ.ά., χ.χ.). Παρόλο που είναι κωδικοποιημένη, παρουσιάζει πολυσημία νοημάτων, καθώς είναι αδύνατο να φυλακιστεί σε αυτή ένα και μόνο μήνυμα (Κοκογιάννης, 2011). Η δημιουργία έργων ζωγραφικής εκτός από καλλιτεχνική δραστηριότητα και μέσο αυτοέκφρασης, αποτελεί παράλληλα πλούσιο υλικό με γνωστικό περιεχόμενο (Βαμβακίδου, Κυρίδης & Μπέσσας, 2005).

Κατά τους Kress και van Leeuwen (2010) τα μηνύματα που εκφράζονται από τους δημιουργούς των εικόνων είναι κατά κύριο λόγο κοινωνικά, μολονότι αναγνωρίζουν σε αυτά τις ατομικές διαφορές. Δεδομένου ότι οι κοινωνίες είναι ανομοιογενείς και συχνά υπάρχουν ομάδες με αντικρουόμενα ενδιαφέροντα, τα μηνύματα αντανακλούν αυτές τις διαφορές, ασυμφωνίες και τις συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν την κοινωνική ζωή. Η οποιαδήποτε απεικόνιση θεωρείται για τους Kress και van Leeuwen (2010) ως μια διαδικασία στην οποία οι δημιουργοί των σημείων, είτε αυτοί είναι παιδιά είτε ενήλικες, απεικονίζουν ένα αντικείμενο ή μια οντότητα μέσα από την προσωπική τους οπτική, η οποία προκύπτει από τα πολιτισμικά, κοινωνικά και ψυχολογικά τους ερεθίσματα.

Οι ζωγραφίες των παιδιών αναλύθηκαν με τη βοήθεια της «γραμματικής» του οπτικού κειμένου των Kress και van Leeuwen (2010), η οποία παρέχει μια *μεταγλώσσα* για την ανάλυση δομικών στοιχείων και διασημειωτικών σημασιολογικών σχέσεων σε πολυτροπικά κείμενα, σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια (Παπαδημητρίου, 2010). Για αυτούς η ανάγνωση ενός οπτικού κειμένου συνδυάζει τις τρεις μεταλειτουργίες της γλώσσας, όπως αυτές διατυπώθηκαν από τον Michael Halliday. Την ιδεολογική/ αναπαραστατική μεταλειτουργία η οποία περιλαμβάνει όλες εκείνες τις διαφορετικές επιλογές τρόπων αναπαράστασης των αντικειμένων, των μεταξύ τους σχέσεων και τις διαδικασίες διεπίδρασης. Την διαπροσωπική μεταλειτουργία που εμπεριέχει τους τρόπους αναπαράστασης των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στον παραγωγό, στον θεατή και στο

αντικείμενο που αναπαριστάται. Τέλος, την κειμενική μεταλειτουργία που είναι ο τρόπος με τον οποίο αφού συνδυαστούν μια πλειάδα σημείων εσωτερικά μεταξύ τους, αλλά και εξωτερικά με το πλαίσιο για το οποίο παρήχθησαν, θα σχηματίσουν ένα κείμενο με συγκεκριμένο νόημα (Kress και van Leeuwen, 2010). Κατά τον Fiske (2010) τα νοήματα ενός οπτικού κειμένου δημιουργούνται και επαναδιαπραγματεύονται ανάλογα με τον θεατή και τις συνθήκες θέασης.

Η δυσκολία μιας σημειωτικής προσέγγισης στα έργα των παιδιών αυτής της ηλικίας εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι κώδικες στην παιδική ζωγραφική είναι αισθητικοί και συναισθηματικοί. Ο αισθητικός κώδικας διαμορφώνεται σε κάθε εποχή και σε κάθε ηλικία βάσει της ιδεολογίας της εποχής, της κουλτούρας και της εκπαίδευσης, δίνοντας στην οπτική επικοινωνία πολλαπλές δυνατότητες ως προς την ανάγνωση του νοήματος. Στην προκειμένη περίπτωση το παιδί-πομπός, και ο δέκτης μπορεί να χρησιμοποιούν διαφορετικά τον αισθητικό κώδικα και να παρουσιαστεί μια τάση για απόκλιση ή σύγκλιση του αναπαριστώμενου σημείου, από το κοινωνικό σημείο αναφοράς (Βαμβακίδου, Κυρίδης & Μπέσσης, 2005).

4.3.2. Θεματική ανάλυση περιεχομένου

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας έρευνας, αναλύονται λεκτικές εκφράσεις σε σχέση με την οικονομική κρίση. Ζητήθηκε από τα παιδιά, εκτός από τα δημογραφικά στοιχεία, να γράψουν δέκα λέξεις ή εκφράσεις που τους έρχονται αυθόρμητα στο μυαλό ακούγοντας τον όρο «οικονομική κρίση». Και σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι δεν προηγήθηκε συζήτηση με τα παιδιά για το συγκεκριμένο θέμα. Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου, η οποία αποτελεί μια κλασσική μέθοδο ανάλυσης γραπτών τεκμηρίων. Χρησιμοποιείται για να καταγράψει και να απαριθμήσει θέματα, εικόνες, αναπαραστάσεις που υπάρχουν σε έναν πληθυσμό σχετικά με ένα θέμα, μια έννοια ή ακόμα και ένα κοινωνικό φαινόμενο (Κυρίδης & Τουρτούρας, 2016).

Βασικός εισηγητής της μεθοδολογίας αυτής υπήρξε ο Bernard Berelson (1971), ο οποίος ορίζει την ανάλυση περιεχομένου ως «μια τεχνική έρευνας για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του φανερού περιεχομένου της επικοινωνίας». Ακόμα, αναφέρει ότι η θεματική ανάλυση περιεχομένου προσφέρεται ιδιαίτερα για τη μελέτη των απόψεων και των αντιλήψεων ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων (Berelson, 1971). Κατά

τον Holsti (1969) είναι η τεχνική που εφαρμόζεται για την εξαγωγή συμπερασμάτων αναγνωρίζοντας, αντικειμενικά και συστηματικά, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των μηνυμάτων ή αλλιώς η ερευνητική μέθοδος που αναπτύχθηκε για τη μελέτη και εξέταση οποιουδήποτε προβλήματος, στο οποίο το γραπτό ή προφορικό περιεχόμενο της επικοινωνίας λειτουργεί ως βάση για την άντληση συμπερασμάτων. Ο Ithiel de Sola Pool (1959) έδωσε μια διαφορετική εκδοχή της ανάλυσης περιεχομένου επισημαίνοντας ότι είναι ιδανική για τη μελέτη νοημάτων και σημειωτικών σχέσεων που περιέχονται σε γραπτό ή προφορικό λόγο. Ο Palmquist αρκετά χρόνια αργότερα εφάρμοσε την ανάλυση περιεχομένου σε γραπτά κείμενα μαθητών και εκπαιδευτικών (Κυρίδης & Τουρτούρας, 2016). Ο Krippendorf αν και συμφωνεί σχετικά με την εγκυρότητα, την αντικειμενικότητα και τη συστηματικότητα της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου, τονίζει τη σχέση μεταξύ του περιεχομένου των δεδομένων και το θεσμικό, πολιτισμικό και κοινωνικό τους πλαίσιο (Weber, 1990).

Οι Elo και Kyngäs (2007) και ο McKee (2003) αναφέρουν ότι δεν υπάρχουν σαφείς και καθορισμένοι κανόνες για την ανάλυση των δεδομένων στη χρήση της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου. Το βασικό χαρακτηριστικό όλων των ερευνών που στηρίζονται στη μέθοδο αυτή είναι ότι το πλήθος λέξεων, εννοιών, δομών ή θεμάτων που υπάρχουν σε ένα κείμενο ή σε μια έκφραση, κατατάσσονται σε πολύ μικρότερες κατηγορίες περιεχομένου (Weber 1990).

Αρχικά στην ανάλυση περιεχομένου γίνεται ορισμός ενός πληθυσμού και η διαμόρφωση ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος από αυτό τον πληθυσμό. Ανάλογα με το ερευνητικό του ερώτημα και το δείγμα του ο ερευνητής επιλέγει και προσδιορίζει τη μονάδα ανάλυσης η οποία μπορεί να είναι μια λέξη, μια πρόταση ή μια παράγραφος (Guthrie, Yongvanich & Ricceri, 2004; Stemler, 2001). Άλλο ένα κρίσιμο σημείο στην έρευνα είναι η πλήρης κωδικοποίηση του υπό ανάλυση περιεχομένου σε κατηγορίες, οι οποίες ανάλογα με τις εσωτερικές τους σχέσεις μπορούν να οργανωθούν σε ευρύτερες θεματικές κατηγορίες και να αναπαρασταθούν με ένα δέντρογραμμα (Coffey & Atkinson, 1996; Patton, 2002). Τέλος, η επεξεργασία των δεδομένων γίνεται με προγράμματα λογισμικού ανάλυσης στατιστικών δεδομένων, τα οποία καθιστούν την όλη διαδικασία πιο εύκολη και αξιόπιστη (Gerbic & Stacey, 2005).

4.4 Το δείγμα

Στην παρούσα έρευνα το δείγμα είναι 138 μαθητές και μαθήτριες που φοιτούσαν το πρώτο τρίμηνο του σχολικού έτους 2015-2016 στην ΣΤ΄ τάξη Δημοτικών σχολείων αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών των Περιφερειακών Ενοτήτων Ημαθίας και Θεσσαλονίκης. Οι 67 από αυτούς συμμετείχαν στην έρευνα δημιουργώντας ένα ιχνογράφημα και οι υπόλοιποι 71 γράφοντας λέξεις και λεκτικές εκφράσεις έχοντας όλοι σαν θέμα την οικονομική κρίση. Ηλικιακά επιλέχθηκε το συγκεκριμένο δείγμα ώστε να εντοπιστούν οι αντιλήψεις παιδιών που έχουν ήδη λάβει την αγωγή και εκπαίδευση της Προσχολικής Αγωγής και των πρώτων τάξεων του Δημοτικού, που λαμβάνουν ερεθίσματα από την οικογένεια και τα ΜΜΕ, τα επεξεργάζονται, αλλά και που έχουν αναπτύξει την κριτική τους ικανότητα και έχουν διαμορφώσει τη δική τους εικόνα για τα προβλήματα της κοινωνίας. Η συλλογή του δείγματος έγινε ομοιόμορφα και στα δύο μέρη της έρευνας από αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, ώστε να εντοπιστούν αν υπάρχουν, πιθανές διαφορές αντιλήψεων ανάλογα με το βαθμό που επηρεάστηκαν οι διαφορετικές περιοχές από την κρίση.

5. Ανάλυση ιχνογραφημάτων

5.1 Ανάλυση δημογραφικών στοιχείων δείγματος

Όπως προαναφέρθηκε μελετήθηκαν 67 ζωγραφιές μαθητών και μαθητριών της ΣΤ΄ Δημοτικού. Αναφορικά με τα δημογραφικά στοιχεία αυτών παρατηρούμε ότι το 38,8% των παιδιών είναι αγόρια ενώ το 61,2% κορίτσια. Οι μαθητές από αγροτικές περιοχές αποτελούν το 34,3% του συνολικού αριθμού των ερωτηθέντων παιδιών, από αστικές περιοχές το 38,8% και από ημιαστικές το 26,9%. Όπως παρατηρήθηκε στον Πίνακα 1 ένα ποσοστό των πατεράδων της τάξης του 14,90% εργάζονται σαν ελεύθεροι επαγγελματίες- επιστήμονες, άλλοι τόσοι είναι δημόσιοι υπάλληλοι, το 25,40% αυτών είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι τεχνίτες είναι το 20,90%, οι έμποροι πατεράδες το 4,50% ενώ οι εργάτες είναι το 13,40%. Οι μητέρες σε ποσοστό 40,30% ασχολούνται με τα οικιακά, το 10,40% αυτών είναι επιστήμονες, το 11,90% δημόσιοι υπάλληλοι, το 22,40% ιδιωτικοί υπάλληλοι. Τεχνίτριες είναι το 4,50%, εργάτριες το 10,40% ενώ καμία δεν είναι αγρότισσα ή έμπορος.

Πίνακας 1: Επάγγελμα γονέων ερωτώμενου μαθητή/μαθήτριας

Επάγγελμα		Πατέρας	Μητέρα
Ελεύθερος Επαγγελματίας- Επιστήμονας	Συχνότητα	10	7
	Ποσοστό %	14,90%	10,40%
Δημόσιος Υπάλληλος	Συχνότητα	10	8
	Ποσοστό %	14,90%	11,90%
Ιδιωτικός Υπάλληλος	Συχνότητα	17	15
	Ποσοστό %	25,40%	22,40%
Ελεύθερος Επαγγελματίας- Τεχνίτης	Συχνότητα	14	3
	Ποσοστό %	20,90%	4,50%
Έμπορος	Συχνότητα	3	0
	Ποσοστό %	4,50%	0,00%
Εργάτης/ εργάτρια	Συχνότητα	9	7
	Ποσοστό %	13,40%	10,40%
Αγρότης/ αγρότισσα	Συχνότητα	4	0
	Ποσοστό %	6,00%	0,00%
Οικιακά	Συχνότητα	0	27
	Ποσοστό %	0,00%	40,30%
Σύνολο	Συχνότητα	67	67

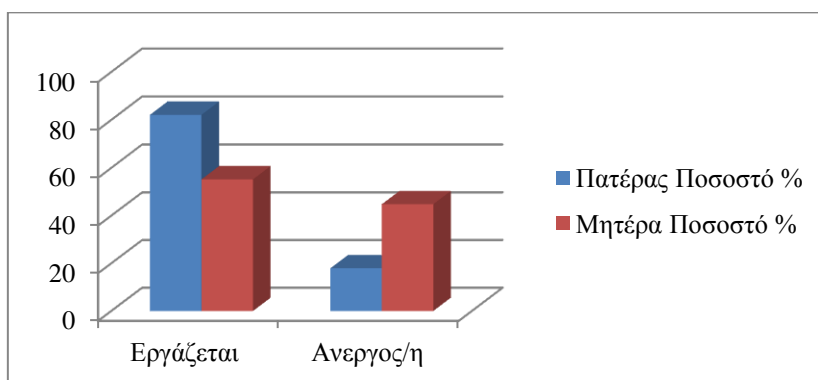
Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2 κανένας από τους γονείς των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα δεν είναι αγράμματος, μικρό ποσοστό αυτών (3% για του πατεράδες και 1,5% για τις μητέρες) είναι απόφοιτοι δημοτικού, το κύριο μέρος αυτών, το 64,20% των πατεράδων και το 65,70% των μητέρων είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενώ τα ποσοστά για την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση συνολικά είναι 28,35% για τους πατεράδες και 32,8% για τις μητέρες.

Πίνακας 2: Μορφωτικό επίπεδο γονέων

Μόρφωση γονέων		Πατέρας	Μητέρα
Αγράμματος/ αγράμματη	Συχνότητα	1	0
	Ποσοστό %	1,49%	0,00%
Απόφοιτος δημοτικού	Συχνότητα	3	1
	Ποσοστό %	4,48%	1,50%
Απόφοιτος Β/θμιας εκπαίδευσης	Συχνότητα	44	44
	Ποσοστό %	65,67%	65,70%
Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	Συχνότητα	10	8
	Ποσοστό %	14,93%	11,90%
Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	Συχνότητα	9	14
	Ποσοστό %	13,43%	20,90%
Σύνολο	Συχνότητα	67	67
	Ποσοστό %	100,00%	100,00%

Στα δημογραφικά στοιχεία οι μαθητές ερωτήθηκαν για το κατά πόσο εργάζονταν οι γονείς τους κατά τη διάρκεια της έρευνας (Γράφημα 1). Σε ποσοστό 82,1% οι πατεράδες εργάζονταν εκείνη την περίοδο ενώ το 17,9% ήταν άνεργοι. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις μητέρες είναι 55,2% οι εργαζόμενες και 44,8% οι άνεργες. Παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες αποτελούν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άντρες τα θύματα της ανεργίας σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης.

Γράφημα 1: Ποσοστά εργαζόμενων- άνεργων γονέων (ζωγραφίες)

5.2 Συντακτική- σημαντική ανάλυση ιχνογραφημάτων

Στο πλαίσιο της συντακτικής ανάλυσης στις ζωγραφιές των παιδιών μελετήθηκε το μέγεθος της ζωγραφιάς, η ευκρίνεια, η πληρότητα των μορφών, η αρμονικότητα, τα χρώματα καθώς και το αν υπήρχε σενάριο και λεζάντα να συνοδεύει τη ζωγραφιά. Όλοι οι μαθητές ζωγράρισαν εικόνες στο σύνολο της σελίδας και η συντριπτική πλειοψηφία αυτών (98,5%) δημιούργησαν ευκρινείς εικόνες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι όλοι οι μαθητές δημιούργησαν ζωγραφιές που είχαν αρμονικότητα, αλλά μόνο το 65,7% αυτών είχαν πλήρεις μορφές. Στο σύνολό τους οι εικόνες είχαν σενάριο και σε ποσοστό 73,1% είχαν λεζάντα. Σε ποσοστό 76,1% δεν υπήρχε υπογραφή του δημιουργού- παιδιού, ενώ στο 23,9% υπέγραφαν με το όνομά τους. Τέλος, το 82,10% των ιχνογραφημάτων είχαν χρώμα έναντι του 17,9% που ήταν ασπρόμαυρες (μολύβι).

Στο πλαίσιο της σημαντικής ανάλυσης έγινε κατηγοριοποίηση των αποτελεσμάτων στις δέκα παρακάτω θεματικές κατηγορίες ανάλογα με τα στοιχεία που απεικονίζονται στις ζωγραφιές. Ακολουθεί μια σύντομη παρουσίαση των κατηγοριών:

- **Οικονομία:** Απεικόνιση νομισμάτων ευρώ, δραχμών, σύμβολα όπως €, \$, τράπεζες, μηχανήματα ΑΤΜ, κουμπάρδες, κλειστά καταστήματα, ουρές σε τράπεζες, λέξεις όπως «*ΕΝΦΙΑ*», «*χρέη*», «*φόροι*» κτλ.
- **Υλικά αγαθά – Κατανάλωση:** Απεικόνιση της ύπαρξης, έλλειψης ή επιθυμίας υλικών αγαθών όπως ρούχων, παπουτσιών, ψωμιού, τροφίμων, δώρων. Απεικόνιση πολυκαταστημάτων, σούπερ μάρκετ, ζαχαροπλαστείων, ειδών πολυτελείας, αλλά και διαλυμένων σπιτικών ή άδειων ψυγείων.
- **Οικονομική εξαθλίωση:** Απεικόνιση ανθρώπων να ψάχνουν στα σκουπίδια, να κοιμούνται σε παγκάκια, άστεγες οικογένειες, ζητιάνοι, πείνα, φτώχεια, μετανάστευση, μητέρες σε απόγνωση που δεν μπορούν να φροντίσουν τα παιδιά τους κ.α.
- **Αλληλεγγύη:** Απεικόνιση ανθρώπων να βοηθούν συνανθρώπους τους (κυρίως με χρήματα ή/και φαγητό)
- **Πολιτική:** Απεικόνιση πολιτικών προσώπων όπως «*Τσίπρας*», «*Μέρκελ*», «*Βαρουφάκης*», «*Κωνσταντοπούλου*», «*Γιούνκερ*». Ευρωκοινοβούλιο, βουλευτές να τάζουν στον λαό. Περιστέρι σαν σύμβολο της ελευθερίας, απεικόνιση της πολιτικής προέκτασης του διπόλου Ευρώ vs Δραχμή.
- **Μορφές Αντίδρασης:** Αποδοκιμασίες κόσμου, ντομάτες. Πλακάτ με εκφράσεις «*Πεινάμε, θέλουμε να φάμε*», «*Παραιτηθείτε*», «*Θέλουμε δουλειά*», «*Δεν πληρώνω*» κ.α.
- **Κοινωνική αντίφαση «Πλούσιος» vs «Φτωχός»:** Υλικά αγαθά (σπίτι, ένδυση, φαγητό, δώρα, χρήματα) vs ελλείψεις (χαλασμένο σπίτι, τρύπια ρούχα, πείνα, φόροι), ζητιάνοι vs πλούσιες κυρίες, πληθώρα αγαθών vs πεινασμένοι άνθρωποι. Απεικόνιση του «*πριν*» και του «*μετά*». Πριν (γεμάτο καρότσι, μεγάλο σπίτι, δώρα κ.α) vs Μετά (άδειο καρότσι, μικρό σπίτι, φόροι κ.α.).
- **Μέσα μαζικής ενημέρωσης:** Απεικόνιση δημοσιογράφων, τηλεόρασης ή εικόνων που προβάλλουν ιδιαίτερα τα μέσα ενημέρωσης
- **Οικογενειακό περιβάλλον:** Απεικόνιση μελών οικογένειας και οικογενειακών δεσμών
- **Προσφυγική κρίση:** Απεικόνιση οικογενειών προσφύγων, εικόνες πολέμου, όπλων.

Στον Πίνακα 3 αναλύεται η συχνότητα εμφάνισης των επιμέρους κατηγοριών. Διαπιστώθηκε ότι όταν ζωγραφίζουν τα παιδιά την «οικονομική κρίση» σε ποσοστό 64,20% απεικονίζουν

την οικονομική εξαθλίωση που προκαλείται και συνοδεύει μια κρίση, σε ποσοστό 59,70% κάνουν αναφορές στην ευρύτερη έννοια της οικονομίας, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (46,30%) σχετίζουν την κρίση με τα υλικά αγαθά και την κατανάλωση. Μεγάλο μέρος των παιδιών εντοπίζουν την έννοια της «κρίσης» μέσα από την κοινωνική αντίφαση μεταξύ «πλούσιου» και «φτωχού» (38,80%) και μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον (34,30%). Μικρό ποσοστό των μαθητών αναπαριστά μορφές αλληλεγγύης (9,00%) και αντίδρασης (13,40%), αλλά και ασχολείται με τα μέσα ενημέρωσης (6,00%). Από την αντίθετη πλευρά είναι σημαντικό το ποσοστό των παιδιών που δεν ασχολείται στις ζωγραφιές του με την αλληλεγγύη και φτάνει το 91,00% ή με τις μορφές αντίδρασης σε ποσοστό 86,60% και με το ρόλο των μέσων ενημέρωσης σε ποσοστό 94,00%.

Πίνακας 3: Συχνότητα εμφάνισης θεματικών κατηγοριών

Κατηγορία		Απουσιάζει	Εμφανίζεται
Οικονομία	Συχνότητα	27	40
	Ποσοστό %	40,30%	59,70%
Υλικά αγαθά- Κατανάλωση	Συχνότητα	36	31
	Ποσοστό %	53,70%	46,30%
Οικονομική εξαθλίωση	Συχνότητα	24	43
	Ποσοστό %	35,80%	64,20%
Αλληλεγγύη	Συχνότητα	61	6
	Ποσοστό %	91,00%	9,00%
Πολιτική	Συχνότητα	58	9
	Ποσοστό %	86,60%	13,40%
Μορφές Αντίδρασης	Συχνότητα	58	9
	Ποσοστό %	86,60%	13,40%
Κοινωνική αντίφαση «Πλούσιος» vs «Φτωχός»	Συχνότητα	41	26
	Ποσοστό %	61,20%	38,80%
Μέσα μαζικής ενημέρωσης	Συχνότητα	63	4
	Ποσοστό %	94,00%	6,00%
Οικογενειακό περιβάλλον	Συχνότητα	44	23
	Ποσοστό %	65,70%	34,30%
Προσφυγική κρίση	Συχνότητα	63	4
	Ποσοστό %	94,00%	6,00%

Συσχετίζοντας τις επιμέρους κατηγορίες μεταξύ τους παρατηρείται ότι υπάρχει εξάρτηση μεταξύ κάποιων μεταβλητών. Πιο αναλυτικά, στον Πίνακα 4 φαίνεται ότι το 73,30% των κοριτσιών που συμμετείχαν στην έρευνα, χρησιμοποίησαν στοιχεία στις ζωγραφιές τους με τα οποία αποτύπωναν τα συναισθήματα των εικονιζόμενων προσώπων. Η θλίψη η οποία

κυριάρχησε στις ζωγραφιές των παιδιών, αποτυπώθηκε με δάκρυα, θλιμμένα ή παγωμένα χαμόγελα, βροχή και η χαρά με χαμόγελα. Το αντίστοιχο ποσοστό των αγοριών που απεικόνισαν συναισθήματα είναι 26,70%. Την ίδια στιγμή 12 από τα 26 αγόρια (36,40%) δεν έκαναν συναισθηματικές αναφορές στα σχέδιά τους και 8 από τα 41 κορίτσια (26,70%).

Πίνακας 4: Απεικόνιση συναισθημάτων ανάλογα με το φύλο

Συναισθήματα		Αγόρια	Κορίτσια
Απεικόνιση	Συχνότητα	14	33
	Ποσοστό %	63,60%	73,30%
Απουσιάζει	Συχνότητα	12	8
	Ποσοστό %	36,40%	26,70%
Σύνολο	Συχνότητα	26	41

$\chi^2(1)=8,504, p<0.05$

Από την στατιστική ανάλυση προέκυψε ακόμα ότι η περιοχή από όπου συλλέχθηκαν οι ζωγραφιές συσχετίζεται με κάποιες από τις μεταβλητές. Σε σχέση με την πληρότητα που εμφάνιζαν οι μορφές το 65,67% του συνόλου των παιδιών σχημάτιζαν πλήρεις μορφές, σε αντίθεση με το 34,33% που έλειπαν μέρη από αυτές (Πίνακας 5). Στις αγροτικές περιοχές σχεδόν το 1/3 των παιδιών δεν ζωγράφισαν πλήρεις μορφές, ενώ στις αστικές μόνο το 1/9 εξ αυτών. Πιο αναλυτικά, πλήρεις μορφές ζωγράφισαν το 65,22% των παιδιών από αγροτική περιοχή, το 50% από ημιαστική και το 88,89% των παιδιών από αστική περιοχή.

Πίνακας 5: Πληρότητα μορφών ανάλογα με την περιοχή

Πληρότητα μορφών		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	15	13	16	31
	Ποσοστό %	22,39%	19,40%	23,88%	65,67%
Απουσιάζει	Συχνότητα	8	13	2	36
	Ποσοστό %	11,94%	19,40%	2,99%	34,33%
Σύνολο	Συχνότητα	23	26	18	67
	Ποσοστό %	34,33%	38,80%	26,87%	100,00%

$\chi^2(2)=7,139, p<0.05$

Συσχετίζοντας την περιοχή προέλευσης των ιχνογραφημάτων με τη θεματική κατηγορία «Υλικά αγαθά- κατανάλωση» (Πίνακας 6), φαίνεται ότι από τα 31 παιδιά (46,27%) που ζωγράφισαν υλικά αγαθά και καταστήματα το μεγαλύτερο ποσοστό, 22,39%, έμενε σε

αστική περιοχή, το 13,43% σε αγροτική και το 10,44% σε ημιαστική. Σημαντικό είναι το ποσοστό των παιδιών από τις αστικές περιοχές που συνδέει την κρίση με τα υλικά αγαθά, καθώς το 83,34% ζωγράφισε κάτι σχετικό. Σε αντιδιαστολή μόνο το 26,92% των μαθητών από ημιαστικές περιοχές και το 39,13% από αγροτικές καταπιάστηκαν με το θέμα της κατανάλωσης στις ζωγραφιές τους.

Πίνακας 6: Απεικόνιση υλικών αγαθών και κατανάλωσης ανάλογα με την περιοχή

Υλικά αγαθά-κατανάλωση		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	9	7	15	31
	Ποσοστό %	13,43%	10,44%	22,39%	46,27%
Απουσιάζει	Συχνότητα	14	19	3	36
	Ποσοστό %	20,90%	28,36%	4,48%	53,73%
Σύνολο	Συχνότητα	23	26	18	67
	Ποσοστό %	34,33%	38,80%	26,87%	100,00%

$\chi^2(2)=14,332, p<0.05$

Επιπρόσθετα, σε σύνολο 67 παιδιών μόνο τα 9 (13,43%) ζωγράφισαν πολιτικά πρόσωπα της επικαιρότητας, πολιτικά όργανα ή σύμβολα πολιτικά (Πίνακας 7). Από αυτά τα 7 ζούσαν σε ημιαστικές περιοχές, τα 2 σε αγροτικές ενώ κανένα παιδί από αστική περιοχή δεν ζωγράφισε κάτι σχετικό. Το 86,57% των παιδιών δεν ασχολήθηκαν με στοιχεία πολιτικής στα ιχνογραφήματά τους.

Πίνακας 7: Απεικόνιση πολιτικών στοιχείων ανάλογα με την περιοχή

Πολιτικά στοιχεία		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	2	7	0	9
	Ποσοστό %	2,99%	10,45%	0,00%	13,43%
Απουσιάζει	Συχνότητα	21	19	18	58
	Ποσοστό %	31,34%	28,36%	26,86%	86,57%
Σύνολο	Συχνότητα	23	26	18	67
	Ποσοστό %	34,33%	38,81%	26,87%	100,00%

$\chi^2(2)=7,306, p<0.05$

Παρατηρήθηκε ακόμη (Πίνακας 8), ότι το 67,17% των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα απεικόνισαν με κάποιο τρόπο τα συναισθήματά τους. Από αυτά το 22,39% ήταν από αγροτική περιοχή, το 20,90% από ημιαστική και το 23,88% από αστική. Ιδιαίτερο

ενδιαφέρον έχει ότι μόλις 2 παιδιά (11,11%) από αστική περιοχή δεν αποτύπωσαν στην εικόνα συναισθήματα, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους 16 συμμαθητές τους. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις αγροτικές περιοχές είναι 34,48% και για τις ημιαστικές 53,85%.

Πίνακας 8: Απεικόνιση συναισθημάτων ανάλογα με την περιοχή

Συναισθήματα		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	15	14	16	45
	Ποσοστό %	22,39%	20,90%	23,88%	67,17%
Απουσιάζει	Συχνότητα	8	12	2	22
	Ποσοστό %	11,94%	17,91%	2,98%	32,83%
Σύνολο	Συχνότητα	23	26	18	67
	Ποσοστό %	34,33%	38,81%	26,87%	100,00%

$\chi^2(2)=5,983, p=0.05$

Τέλος, στις συσχετίσεις που έγιναν ανάλογα με την περιοχή, προέκυψε (Πίνακας 9) ότι τα περισσότερα παιδιά (76,12%) δεν υπέγραψαν τις ζωγραφιές τους. Από το υπόλοιπο 23,88% που υπέγραψε το 7,46% ήταν από αγροτική περιοχή, το 16,42% από ημιαστική και κανένα παιδί από αστική περιοχή δεν υπέγραψε τη ζωγραφιά του. Πιο συγκεκριμένα, το 100% των παιδιών από αστική περιοχή δεν υπέγραψε τη ζωγραφιά του, το 57,69% από ημιαστική και το 78,26% από αγροτική.

Πίνακας 9: Ύπαρξη υπογραφής ανάλογα με την περιοχή

Υπογραφή		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	5	11	0	16
	Ποσοστό %	7,46%	16,42%	0,00%	23,88%
Απουσιάζει	Συχνότητα	18	15	18	51
	Ποσοστό %	26,86%	22,39%	26,87%	76,12%
Σύνολο	Συχνότητα	23	26	18	67
	Ποσοστό %	34,33%	38,81%	26,87%	100,00%

$\chi^2(2)=10,562, p<0.05$

Αναφορικά με το κατά πόσο επηρεάζει το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα την εικόνα του παιδιού για το θέμα της κρίσης, παρατηρήθηκε (Πίνακας 10) ότι από το μικρό ποσοστό των παιδιών (13,43%) που απεικονίζουν στις ζωγραφιές τους στοιχεία πολιτικής, οι πατεράδες τους ήταν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας, ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης. Αντίστοιχα

κανένας μαθητής ή μαθήτρια με αγράμματο πατέρα ή απόφοιτο δημοτικού δεν παρέστησε στη ζωγραφιά του πρόσωπα ή σύμβολα που σχετίζονται με την πολιτική. Αναλυτικότερα, δεν απεικονίζουν πολιτικά στοιχεία το 94,19% των παιδιών των οποίων οι πατεράδες είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 90,00% αυτών που οι πατεράδες αποφοίτησαν από την ανώτερη εκπαίδευση, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό αυτών που οι πατεράδες είναι απόφοιτοι ΑΕΙ και άνω δεν ξεπερνά το 44,44%.

Πίνακας 10: Απεικόνιση στοιχείων πολιτικής σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα

Πολιτικά στοιχεία		Αγράμματος	Απόφοιτος δημοτικού	Απόφοιτος Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	0	0	3	1	5	9
	Ποσ. %	0,00%	0,00%	4,48%	1,49%	7,46%	13,43%
Απουσιάζει	Συχν.	1	3	41	9	4	58
	Ποσ. %	1,49%	4,48%	61,20%	13,43%	5,97%	86,57%
Σύνολο	Συχν.	1	3	44	10	9	67
	Ποσ. %	1,49%	4,48%	65,68%	14,92%	13,43%	100,00%

$\chi^2(4)=16,110$, $p<0.05$

Επιπρόσθετα, προέκυψε (Πίνακας 11) ότι από τα 23 παιδιά (34,33%) που ζωγράρισαν στοιχεία του οικογενειακού περιβάλλοντος, τα περισσότερα είχαν πατέρα ο οποίος ήταν απόφοιτος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ ομοιόμορφη ήταν η κατανομή μεταξύ των άλλων κατηγοριών μόρφωσης. Πιο συγκεκριμένα, συνέδεσαν την κρίση με την οικογένεια το 36,36% των παιδιών που ο πατέρας τους είναι απόφοιτος Λυκείου ή αντίστοιχης βαθμίδας εκπαίδευσης και 33,33% αυτών που ο πατέρας είναι απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης. Κανένα παιδί (0,00%) που ο γονέας του είναι ανώτερης εκπαίδευσης δεν ασχολήθηκε με το παραπάνω θέμα.

Πίνακας 11: Απεικόνιση στοιχείων οικογενειακού περιβάλλοντος σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα

Οικογενειακό περιβάλλον		Αγράμματος	Απόφοιτος δημοτικού	Απόφοιτος Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	1	3	16	0	3	23
	Ποσοστό %	1,49%	4,48%	23,88%	0,00%	4,48%	34,33%
Απουσιάζει	Συχνότητα	0	0	28	10	6	44
	Ποσοστό %	0,00%	0,00%	41,79%	14,92%	8,96%	65,67%
Σύνολο	Συχνότητα	1	3	44	10	9	67
	Ποσ. %	1,49%	4,48%	65,67%	14,92%	13,44%	100,00%

$\chi^2(4)=12,964$, $p<0.05$

Τέλος, στον Πίνακα 12 φαίνεται ότι το 82,09% των παιδιών χρησιμοποίησαν χρώματα στις ζωγραφιές τους, εκ των οποίων το 4,48% είχαν πατέρα απόφοιτο δημοτικού, το 61,19% απόφοιτο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 7,46% απόφοιτο ανώτερης εκπαίδευσης και το 8,96% ανώτατης. Στις ζωγραφιές που απουσιάζει το χρώμα το 1,49% είχαν πατέρα αγράμματο, το 4,48% απόφοιτο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 7,46% ανώτερης εκπαίδευσης και το 4,48% ανώτατης.

Πίνακας 12: Χρήση χρωμάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα

Οικογενειακό περιβάλλον		Αγράμματος	Απόφοιτος δημοτικού	Απόφοιτος Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	0	3	41	5	6	55
	Ποσ. %	0,00%	4,48%	61,19%	7,46%	8,96%	82,09%
Απουσιάζει	Συχν.	1	0	3	5	3	12
	Ποσ. %	1,49%	0,00%	4,48%	7,46%	4,48%	17,91%
Σύνολο	Συχν.	1	3	44	10	9	67
	Ποσ. %	1,49%	4,48%	65,67%	14,92%	13,44%	100,00%

$\chi^2(4)=17,379, p<0.05$

Άλλο ένα εύρημα της έρευνας ήταν η απεικόνιση στοιχείων αλληλεγγύης σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας (Πίνακας 13). Παρατηρήθηκε ότι το μικρό ποσοστό της τάξεως του 8,96% που ζωγράφισε πράγματα που παραπέμπουν στη αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων, αποτελούνταν από μαθητές και μαθήτριες που οι μητέρες τους ήταν απόφοιτες δευτεροβάθμιας και ανώτερης εκπαίδευσης. Κανένα παιδί που η μητέρα του ήταν απόφοιτη δημοτικού ή πανεπιστημίου δεν ασχολήθηκε με την αλληλεγγύη. Επισημαίνεται ότι στο δείγμα δεν υπήρχε μητέρα που να ήταν αγράμματη.

Πίνακας 13: Απεικόνιση αλληλεγγύης σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας

Αλληλεγγύη		Απόφοιτη δημοτικού	Απόφοιτη Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	0	3	3	0	6
	Ποσοστό %	0,00%	4,48%	4,48%	0,00%	8,96%
Απουσιάζει	Συχνότητα	1	41	5	14	61
	Ποσοστό %	1,49%	61,19%	7,46%	20,90%	91,04%
Σύνολο	Συχνότητα	1	44	8	14	67
	Ποσοστό %	1,49%	65,67%	11,94%	20,90%	100,00%

$\chi^2(3)=9,717, p<0.05$

Σε ότι αφορά τα πολιτικά στοιχεία, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 14, τα περισσότερα παιδιά δεν αναπαρέστησαν τέτοια. Από αυτά τα περισσότερα (59,70%) είχαν μητέρα απόφοιτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 1,49% δημοτικού, το 11,94% ανώτερης και το 13,44% ανώτατης εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα κανένα παιδί με μητέρα απόφοιτη δημοτικού και ανώτερης εκπαίδευσης δεν απεικόνισε στοιχεία πολιτικής, μόλις το 9,09% αυτών με μητέρα απόφοιτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το αντίστοιχο ποσοστό για παιδιά με μητέρα απόφοιτη ΑΕΙ και άνω αγγίζει το 35,71%.

Πίνακας 14: Απεικόνιση πολιτικών στοιχείων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας

Πολιτικά στοιχεία		Απόφοιτη δημοτικού	Απόφοιτη Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	0	4	0	5	9
	Ποσοστό %	0,00%	5,97%	0,00%	7,46%	13,43%
Απουσιάζει	Συχνότητα	1	40	8	9	58
	Ποσοστό %	1,49%	59,70%	11,94%	13,44%	86,57%
Σύνολο	Συχνότητα	1	44	8	14	67
	Ποσοστό %	1,49%	65,67%	11,94%	20,90%	100,00%

$\chi^2(3)=8,087, p<0.05$

Στον Πίνακα 15 παρουσιάζεται η απεικόνιση των συναισθημάτων σε σχέση με τη μόρφωση της μητέρας. Παρατηρήθηκε ότι από το σύνολο των παιδιών (67,16%) που αναπαράστησαν με τον τρόπο τους τα συναισθήματα που προκαλούνται από μια οικονομική κρίση, το 44,77% είχαν μητέρες απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 11,94% ανώτερης και το 10,45% ανώτατης. Αναλυτικότερα, το 100% των παιδιών με μητέρα απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης απεικονίζουν συναισθήματα στη ζωγραφιά τους, το 68,18% αυτών με μητέρα απόφοιτη δευτεροβάθμιας και το 50% αυτών με μητέρα απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης.

Πίνακας 15: Απεικόνιση συναισθημάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας

Συναισθήματα		Απόφοιτη δημοτικού	Απόφοιτη Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	0	30	8	7	45
	Ποσοστό %	0,00%	44,77%	11,94%	10,45%	67,16%
Απουσιάζει	Συχνότητα	1	14	0	7	22
	Ποσοστό %	1,49%	20,90%	0,00%	10,45%	32,84%
Σύνολο	Συχνότητα	1	44	8	14	67
	Ποσοστό %	1,49%	65,67%	11,94%	20,90%	100,00%

$\chi^2(3)=7,847, p<0.05$

Τέλος, από το σύνολο των παιδιών που χρησιμοποίησαν χρώμα στο ιχνογράφημά τους, το 1,49% είχαν μητέρα απόφοιτη δημοτικού, το 59,70% δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 5,97% ανώτερης και το 14,93% ανώτατης. Το 17,91% των μαθητών και μαθητριών δεν χρησιμοποίησαν καθόλου χρώμα στη ζωγραφιά τους.

Πίνακας 16: Χρήση χρωμάτων σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας

Συναισθήματα		Απόφοιτη δημοτικού	Απόφοιτη Β/θμιας εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης	Απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	1	40	4	10	55
	Ποσοστό %	1,49%	59,70%	5,97%	14,93%	82,09%
Απουσιάζει	Συχνότητα	0	4	4	4	12
	Ποσοστό %	0,00%	5,97%	5,97%	5,97%	17,91%
Σύνολο	Συχνότητα	1	44	8	14	67
	Ποσοστό %	1,49%	65,67%	11,94%	20,90%	100,00%

$\chi^2(3)=9,231, p<0.05$

Από τη στατιστική έρευνα προέκυψε (Πίνακας 17) ότι από το σύνολο των μαθητών, δηλαδή το 46,27%, που ζωγράφισαν υλικά αγαθά, καταστήματα κτλ. το 43,28% (29 άτομα) είχαν πατέρα εργαζόμενο. Σε αντίθεση με το υπόλοιπο 2,99%, 2 παιδιά, που είχαν άνεργο πατέρα. Αντίστοιχα τα ποσοστά που δεν ζωγράφισαν καταναλωτικά αγαθά ανέρχεται σε 53,73%, εκ των οποίων το 38,81% έχουν εργαζόμενο πατέρα και το 14,92% άνεργο.

Πίνακας 17: Απεικόνιση υλικών αγαθών και κατανάλωσης σε σχέση το αν εργάζεται ο πατέρας

Υλικά αγαθά- κατανάλωση		Εργάζεται	Άνεργος	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	29	2	31
	Ποσοστό %	43,28%	2,99%	46,27%
Απουσιάζει	Συχνότητα	26	10	36
	Ποσοστό %	38,81%	14,92%	53,73%
Σύνολο	Συχνότητα	55	12	67
	Ποσοστό %	82,09%	17,91%	100,00%

$\chi^2(1)=5,153, p<0.05$

Ακόμα, από τους μόλις 6 μαθητές και μαθήτριες (8,96%) που απεικόνισαν στοιχεία αλληλεγγύης οι μισοί (3 άτομα ή 4,48%) είχαν εργαζόμενο πατέρα και οι άλλοι μισοί (3 άτομα ή 4,48%) άνεργο. Αντίστοιχα τα παιδιά που δεν ασχολήθηκαν με την έννοια της

αλληλεγγύης συνολικά αποτελούν το 91,04%, εκ των οποίων το 77,61% με πατέρα εργαζόμενο και το 13,43% με άνεργο.

Πίνακας 18: Απεικόνιση στοιχείων αλληλεγγύης σε σχέση το αν εργάζεται ο πατέρας

Αλληλεγγύη		Εργάζεται	Άνεργος	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	3	3	6
	Ποσοστό %	4,48%	4,48%	8,96%
Απουσιάζει	Συχνότητα	52	9	61
	Ποσοστό %	77,61%	13,43%	91,04%
Σύνολο	Συχνότητα	55	12	67
	Ποσοστό %	82,09%	17,91%	100,00%

$\chi^2(1)=4,616$, $p<0.05$

Το πρώτο μέρος της έρευνας κλείνει με τον Πίνακα 19. Σε αυτόν φαίνεται ότι από το σύνολο των 43 μαθητών και μαθητριών (64,18%) που ζωγράφισαν την οικονομική εξαθλίωση που προκαλεί η κρίση στη χώρα, οι 28 (41,79%) είχαν εργαζόμενη μητέρα και οι 15 (22,39%) άνεργη. Από την άλλη πλευρά, από τα 24 παιδιά (35,82%) που δεν ασχολήθηκαν με την οικονομική εξαθλίωση, τα 9 (13,43%) είχαν μητέρα που εργάζεται και τα 15 (22,39%) άνεργη.

Πίνακας 19: Απεικόνιση στοιχείων οικονομικής εξαθλίωσης σε σχέση το αν εργάζεται η μητέρα

Οικονομική εξαθλίωση		Εργάζεται	Άνεργη	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχνότητα	28	15	43
	Ποσοστό %	41,79%	22,39%	64,18%
Απουσιάζει	Συχνότητα	9	15	24
	Ποσοστό %	13,43%	22,39%	35,82%
Σύνολο	Συχνότητα	37	30	67
	Ποσοστό %	55,22%	44,78%	100,00%

$\chi^2(1)=4,751$, $p<0.05$

6. Ανάλυση λεκτικών εκφράσεων

6.1 Ανάλυση δημογραφικών στοιχείων δείγματος

Στο μέρος της έρευνας που αφορούσε τις λεκτικές εκφράσεις, όπως προαναφέρθηκε, μελετήθηκαν λέξεις και φράσεις 71 μαθητών και μαθητριών από αγροτικές, αστικές και ημιαστικές περιοχές της Ημαθίας και της Θεσσαλονίκης. Από τα 71 παιδιά τα 37 (52,1%) είναι αγόρια και τα 34 (47,9%) κορίτσια. Τα 26 από αυτά (36,6%) ζουν σε αγροτική περιοχή, τα 25 από αυτά (35,2%) σε ημιαστική και τα 20 (28,2%) σε αστική.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 20, οι πατεράδες των παιδιών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα σε ποσοστό 12,7% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες-επιστήμονες, σε ποσοστό 15,5% δημόσιοι υπάλληλοι, το 11,30% είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 12,7% ελεύθεροι επαγγελματίες-τεχνίτες, το 12,7% έμποροι, το 22,50% εργάτες, το 14,1% αγρότες ενώ κανένας δεν ασχολείται με τα οικιακά. Οι μητέρες των παιδιών σε ποσοστό 4,2% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες-επιστήμονες, το 11,3% είναι δημόσιοι υπάλληλοι, το 29,6% ιδιωτικοί υπάλληλοι, μόνο το 2,8% είναι τεχνίτριες, το 7% έμποροι, άλλο ένα 7% εργάτριες, μόνο το 1,4% αγρότισσες και τέλος, η συντριπτική πλειοψηφία αυτών, το 36,6%, ασχολούνται με τα οικιακά.

Πίνακας 20: Επάγγελμα γονέων ερωτώμενου μαθητή/μαθήτριας (λεκτικές εκφράσεις)

Επάγγελμα		Πατέρας	Μητέρα
Ελεύθερος Επαγγελματίας- Επιστήμονας	Συχνότητα	9	3
	Ποσοστό %	12,7%	4,2%
Δημόσιος Υπάλληλος	Συχνότητα	11	8
	Ποσοστό %	15,5%	11,3%
Ιδιωτικός Υπάλληλος	Συχνότητα	8	21
	Ποσοστό %	11,3%	29,6%
Ελεύθερος Επαγγελματίας- Τεχνίτης	Συχνότητα	9	2
	Ποσοστό %	12,7%	2,8%
Έμπορος	Συχνότητα	8	5
	Ποσοστό %	11,3%	7,0%
Εργάτης/ εργάτρια	Συχνότητα	16	5
	Ποσοστό %	22,5%	7,0%
Αγρότης/ αγρότισσα	Συχνότητα	10	1
	Ποσοστό %	14,1%	1,4%
Οικιακά	Συχνότητα	0	26

	Ποσοστό %	0%	36,6%
Σύνολο	Συχνότητα	71	71

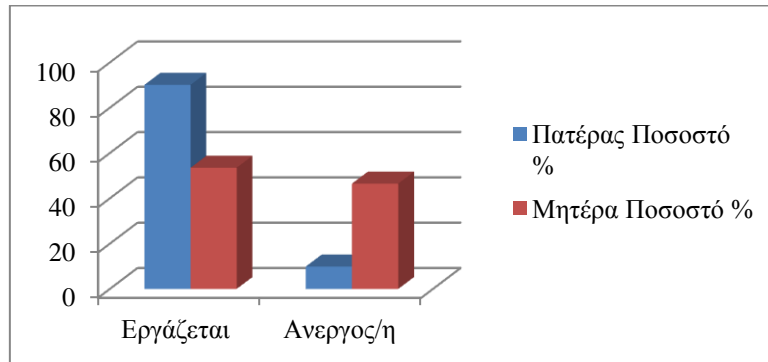
Στον Πίνακα 21 παρουσιάζεται η μόρφωση των δύο γονέων των ερωτηθέντων μαθητών και μαθητριών. Από αυτόν προκύπτει ότι αν και κανένας πατέρας δεν είναι αγράμματος και μόλις 4 σε σύνολο 71 (5,6%) είναι απόφοιτοι δημοτικού, μόνο το 16,90% και το 21,10% είναι απόφοιτοι ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης αντίστοιχα. Πάνω από τους μισούς πατεράδες (ποσοστό 56,40%) είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αντίστοιχα κινούνται και τα ποσοστά όσον αφορά στη μόρφωση των μητέρων των παιδιών. Καμία δεν είναι αγράμματη, το 7% είναι απόφοιτες δημοτικού, η πλειοψηφία (46,50%) είναι απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης είναι το 19,70% και 26,80% αντίστοιχα.

Πίνακας 21: Μορφωτικό επίπεδο γονέων

Μόρφωση		Πατέρας	Μητέρα
Αγράμματος/ αγράμματη	Συχνότητα	0	0
	Ποσοστό %	0,00%	0,00%
Απόφοιτος δημοτικού	Συχνότητα	4	5
	Ποσοστό %	5,60%	7,00%
Απόφοιτος β/θμιας εκπαίδευσης	Συχνότητα	40	33
	Ποσοστό %	56,40%	46,50%
Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	Συχνότητα	12	14
	Ποσοστό %	16,90%	19,70%
Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	Συχνότητα	15	19
	Ποσοστό %	21,10%	26,80%
Σύνολο	Συχνότητα	71	71
	Ποσοστό %	100,00%	100,00%

Στην ερώτηση αν οι γονείς των παιδιών εργάζονται τη χρονική περίοδο που έγινε η παρούσα έρευνα, τα παιδιά απάντησαν ότι το 90,1% των πατεράδων εργάζονται και το 9,9% ότι είναι άνεργοι. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις μητέρες είναι 53,5% οι εργαζόμενες και 46,5% οι άνεργες (Γράφημα 2). Όπως και στην ανάλυση του δείγματος για τις ζωγραφιές έτσι κι εδώ γίνεται φανερό οι γυναίκες πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό από την ανεργία σε σχέση με τους άντρες.

Γράφημα 2: Ποσοστά εργαζόμενων- άνεργων γονέων (λεκτικές εκφράσεις)

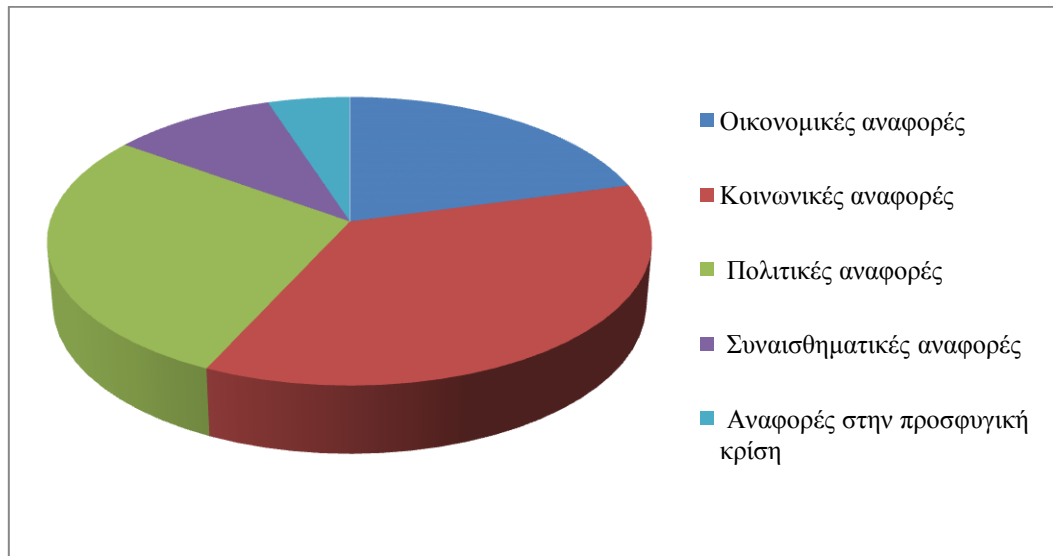
6.2 Αποτελέσματα ανάλυσης λεκτικών εκφράσεων

Οι συνολικά 700 λέξεις και οι μικρές λεκτικές εκφράσεις των παιδιών κατηγοριοποιήθηκαν σε πέντε θεματικές κατηγορίες και ακολούθως σε μικρότερες υποκατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές παρουσιάζονται παρακάτω με συντομία συνοδευόμενες από χαρακτηριστικές λέξεις των παιδιών.

1. Οικονομικές αναφορές
 - 1.1. Κλασικοί οικονομικοί όροι (*λεφτά, ευρώ, τράπεζα* κτλ.)
 - 1.2. Επίκαιροι οικονομικοί όροι (*Μνημόνιο, δανειστές, Τρόικα* κτλ)
2. Κοινωνικές αναφορές
 - 2.1. Μη κάλυψη αναγκών (*ανεργία, πείνα, άστεγοι, φάρμακα* κτλ.)
 - 2.2. Αλληλεγγύη (*φιλανθρωπία, έρανος* κτλ.)
 - 2.3. Οικονομική εξαθλίωση (*φτώχεια, δυσκολίες, χρέη* κτλ.)
 - 2.4. Μετανάστευση (*μετανάστευση, φυγή γονέων* κτλ.)
3. Πολιτικές αναφορές
 - 3.1. Πολιτικά πρόσωπα (*ονόματα ελλήνων και ξένων πολιτικών, ανίκανοι* κτλ.)
 - 3.2. Θεσμοί- χώρες- κόμματα (*δημοκρατία, φασισμός, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΔΝΤ* κτλ.)
 - 3.3. Μορφές αντίδρασης (*απεργία, επανάσταση, ανεξαρτησία, ξεσηκωμός* κτλ.)
4. Συναισθηματικές αναφορές
 - 4.1. Θετικά συναισθήματα (*προσπάθεια, υπομονή* κτλ.)
 - 4.2. Αρνητικά συναισθήματα (*μελαγχολία, φόβος, απογοήτευση, αυτοκτονίες* κτλ.)
5. Αναφορές στην προσφυγική κρίση (*πόλεμος, πρόσφυγες, τζιχαντιστές, διωγμοί* κτλ.)

Από την στατιστική ανάλυση των λέξεων και λεκτικών εκφράσεων που σημείωσαν οι μαθητές και οι μαθήτριες για την οικονομική κρίση προέκυψε, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 3, ότι οι περισσότεροι από αυτούς (36%) συνδέουν την κρίση με κοινωνικά ζητήματα, το 28% με την πολιτική, το 20% με την οικονομία, το 10% κάνει συναισθηματικές αναφορές ενώ το 5% κάνει αναφορές στην προσφυγική κρίση.

Γράφημα 3: Ποσοστιαία εμφάνιση θεματικών κατηγοριών λεκτικών εκφράσεων

Αναλυτικότερα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 22 και όπως προαναφέρθηκε, το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών, σχεδόν το 36%, αναφέρεται στις κοινωνικές προεκτάσεις της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, το 22,10% εστιάζει στη μη κάλυψη βασικών αναγκών των ανθρώπων, το 90,9% στην οικονομική εξαθλίωση που έχει περιέλθει η κοινωνία ενώ είναι ιδιαίτερα μικρά τα ποσοστά όσων αναφέρονται στην αλληλεγγύη (1,7%) και τη μετανάστευση (2,4%). Το επόμενο θέμα με το οποίο ασχολούνται τα παιδιά είναι οι πολιτικές αναφορές. Σε μεγάλο βαθμό συνδέουν την κρίση με πολιτικά πρόσωπα της επικαιρότητας (17,6%), λιγότεροι είναι οι μαθητές που αναφέρονται σε θεσμούς, σε χώρες ή σε κόμματα (9,1%) ενώ ελάχιστοι (1,9%) κάνουν αναφορά σε τρόπους αντίδρασης. Οι αναφορές στην οικονομία είναι το τρίτο θέμα αναφοράς των παιδιών του δείγματος (20,7%). Εδώ οι αναφορές μοιράζονται σχεδόν ομοιόμορφα μεταξύ των κλασικών οικονομικών όρων (10,9%) και των επίκαιρων όρων (9,9%). Ακολουθούν οι συναισθηματικές αναφορές 10%, με τη συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών (9,7%) να εκφράζει αρνητικά συναισθήματα και φόβους ενώ μόλις το 0,3% θετικά συναισθήματα. Τέλος, το 5% των παιδιών κάνει αναφορές στην πρόσφατη προσφυγική

κρίση, τα σημάδια της οποίας είναι περισσότερο αισθητά στην Ελλάδα από ότι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Πίνακας 22: Συχνότητα εμφάνισης θεματικών κατηγοριών λεκτικών εκφράσεων

Κατηγορία		Απουσιάζει	Εμφανίζεται
1. Οικονομικές αναφορές	Ποσοστό %	79,30%	20,70%
1.1. Κλασικοί οικονομικοί όροι	Ποσοστό %	89,10%	10,90%
1.2. Επίκαιροι οικονομικοί όροι	Ποσοστό %	90,10%	9,90%
2. Κοινωνικές αναφορές	Ποσοστό %	64,00%	36,00%
2.1. Μη κάλυψη αναγκών	Ποσοστό %	77,90%	22,10%
2.2. Αλληλεγγύη	Ποσοστό %	98,30%	1,70%
2.3. Οικονομική εξαθλίωση	Ποσοστό %	90,10%	9,90%
2.4. Μετανάστευση	Ποσοστό %	97,60%	2,40%
3. Πολιτικές αναφορές	Ποσοστό %	72,00%	28,00%
3.1. Πολιτικά πρόσωπα	Ποσοστό %	82,40%	17,60%
3.2. Θεσμοί- χώρες- κόμματα	Ποσοστό %	90,90%	9,10%
3.3. Μορφές αντίδρασης	Ποσοστό %	98,10%	1,90%
4. Συναισθηματικές αναφορές	Ποσοστό %	90,00%	10,00%
4.1. Θετικά συναισθήματα	Ποσοστό %	99,70%	0,30%
4.2. Αρνητικά συναισθήματα	Ποσοστό %	90,30%	9,70%
5. Αναφορές στην προσφυγική κρίση	Ποσοστό %	95,00%	5,00%

Συσχετίζοντας τις επιμέρους κατηγορίες μεταξύ τους προκύπτουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Αρχικά, παρατηρήθηκε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ των πολιτικών αναφορών και του φύλου. Σε σύνολο 700 λέξεων μόνο οι 196 (28%) αναφορές σχετίζονται με την πολιτική. Από αυτές οι 126 (64,3%) προέρχονται από αγόρια και μόνο οι 70 (35,7%) από κορίτσια.

Πίνακας 23: Πολιτικές αναφορές ανάλογα με το φύλο

Πολιτικές αναφορές		Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	126	70	196
	Ποσοστό %	64,30%	35,70%	100,00%
Απουσιάζει	Συχνότητα	240	264	504
	Ποσοστό %	47,60%	52,40%	100,00%
Σύνολο	Συχνότητα	366	334	700

$$\chi^2(1)=15,713, p=0.000$$

Παρακάτω, στον Πίνακα 24, παρουσιάζεται η συσχέτιση μεταξύ των κοινωνικών αναφορών των παιδιών σε σχέση με τον τόπο στον οποίο κατοικούν. Φαίνεται ότι από τις 252 αναφορές, ποσοστό 36% επί του συνόλου, οι περισσότερες 113 (44,80%) προέρχονται από παιδιά που ζουν σε αστικές περιοχές, οι 98 (38,90%) από παιδιά αγροτικών περιοχών και μόνο οι 41 (16,30%) από παιδιά ημιαστικών περιοχών.

Πίνακας 24: Κοινωνικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή

Κοινωνικές αναφορές		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	98	41	113	252
	Ποσοστό %	38,90%	16,30%	44,80%	100,00%
Απουσιάζει	Συχνότητα	140	196	112	448
	Ποσοστό %	31,30%	43,70%	25,00%	100,00%
Σύνολο	Συχνότητα	238	237	225	700

$$\chi^2(2)=58,493, p=0,000$$

Από αυτές τις αναφορές σε κοινωνικά ζητήματα, το μεγαλύτερο μέρος και αυτό που παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον ήταν οι αναφορές στη μη κάλυψη βασικών αναγκών του ανθρώπου. Κατά κύριο λόγο τα παιδιά αστικών περιοχών σε ποσοστό 47,10% έγραψαν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι κατά την περίοδο μιας κρίσης όσον αφορά στην κάλυψη των βασικών αναγκών τους. Ακολούθησαν οι μαθητές αγροτικών περιοχών με ποσοστό 38,70% και τέλος αυτοί των ημιαστικών σε ποσοστό 14,20%.

Πίνακας 25: Αναφορές για μη κάλυψη αναγκών ανάλογα με την περιοχή

Μη κάλυψη αναγκών		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	60	22	73	155
	Ποσοστό %	38,70%	14,20%	47,10%	100,00%
Απουσιάζει	Συχνότητα	178	215	152	545
	Ποσοστό %	32,70%	39,40%	27,90%	100,00%
Σύνολο	Συχνότητα	238	237	225	700

$$\chi^2(2)=37,885, p=0,000$$

Συνεχίζοντας, παρατηρήθηκε ότι οι αναφορές που σχετίζονταν με την πολιτική έγιναν κατά κύριο λόγο από παιδιά ημιαστικών περιοχών, σε ποσοστό που φτάνει το 63,8%. Ακολούθησαν τα παιδιά από αγροτικές περιοχές με ποσοστό 31,60% και εντύπωση προκαλεί ότι μόνο εννιά αναφορές, ποσοστό 4,60%, έγιναν από παιδιά που διαβιούν σε αστικές περιοχές.

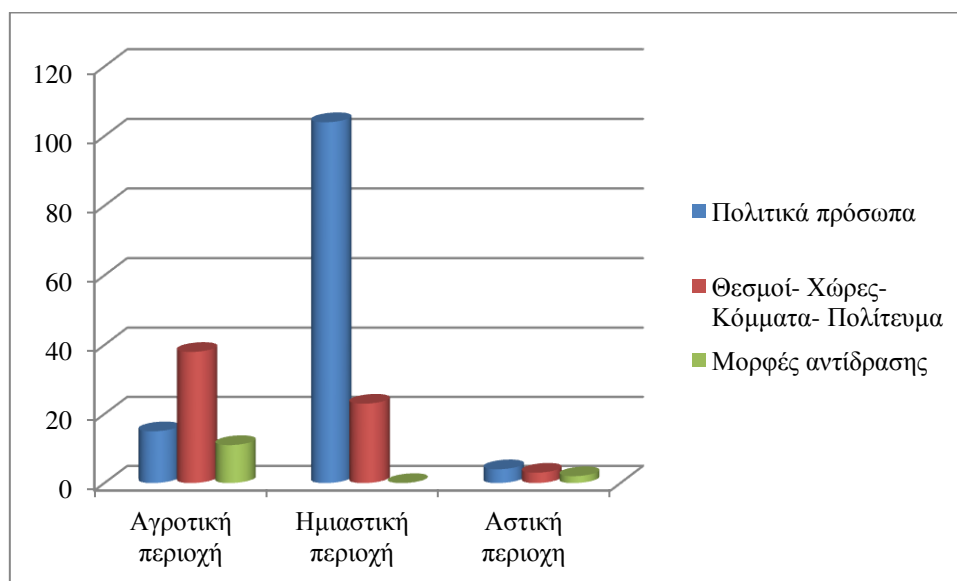
Πίνακας 26: Πολιτικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή

Πολιτικές αναφορές		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	62	125	9	196
	Ποσοστό %	31,60%	63,80%	4,60%	100,00%
Απουσιάζει	Συχνότητα	176	112	216	504
	Ποσοστό %	34,90%	22,20%	42,90%	100,00%
Σύνολο	Συχνότητα	238	237	225	700

$$\chi^2(2)=136,704, p=0,000$$

Στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα ($p=0,000$) προκύπτουν και στις επιμέρους υποκατηγορίες της θεματικής για τις πολιτικές αναφορές σε σχέση με την περιοχή που ζουν τα παιδιά. Από τα αποτελέσματα που αναπαριστώνται στο Γράφημα 4, προκύπτει ότι οι περισσότεροι μαθητές και μαθήτριες ημιαστικών περιοχών που ασχολούνται με πολιτικά θέματα στις λεκτικές εκφράσεις τους, αντιλαμβάνονται και σχετίζουν την κρίση κατά κύριο λόγο με τα πολιτικά πρόσωπα της επικαιρότητας. Ακολουθούν οι αναφορές που σχετίζονται με τους θεσμούς, τα κόμματα, τις χώρες ή το πολίτευμα, ενώ μηδενικές είναι οι αναφορές για τις πιθανές μορφές αντίδρασης. Στις αγροτικές περιοχές τα παιδιά έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον κάνοντας περισσότερες αναφορές για τους θεσμούς, τα κόμματα, τις χώρες, ακολούθησαν οι αναφορές στα πολιτικά πρόσωπα και δεν έλειψαν και αυτές για τις μορφές αντίδρασης. Κλείνοντας, παρατηρήθηκε ότι από τις συνολικά ελάχιστες αναφορές σε πολιτικά θέματα των παιδιών από αστικές περιοχές, οι περισσότερες αφορούσαν τα πρόσωπα της πολιτικής, οι επόμενες τους θεσμούς κτλ. και μόνο οι δύο αναφέρονταν σε μορφές αντίδρασης.

Γράφημα 4: Συχνότητες εμφάνισης επιμέρους κατηγοριών στις πολιτικές αναφορές σε σχέση με την περιοχή

Ένα ακόμη στοιχείο που προέκυψε είναι ότι από τις λίγες (70) αναφορές σε σύνολο 700 που έγιναν από τα παιδιά και φανέρωναν συναισθήματα που προκαλούνται στους ανθρώπους κατά τη διάρκεια μιας κρίσης, οι περισσότερες, το 55,70%, έγιναν από παιδιά που διαβιούν σε αστικές περιοχές, ακολουθούν αυτά από αγροτικές περιοχές με ποσοστό 25,70% και τέλος έρχονται οι αναφορές παιδιών ημιαστικών περιοχών σε ποσοστό 18,60%.

Πίνακας 27: Συναισθηματικές αναφορές ανάλογα με την περιοχή

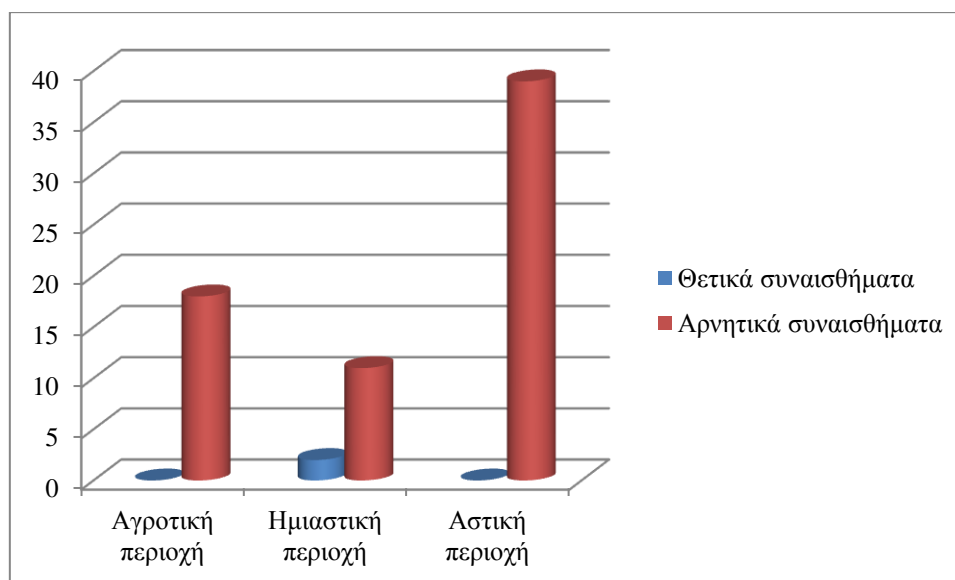
Συναισθηματικές αναφορές		Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή	Αστική περιοχή	Σύνολο
Απεικόνιση	Συχνότητα	18	13	39	70
	Ποσοστό %	25,70%	18,60%	55,70%	100,00%
Απουσιάζει	Συχνότητα	220	224	186	630
	Ποσοστό %	34,90%	35,60%	29,50%	100,00%
Σύνολο	Συχνότητα	238	237	225	700

$$\chi^2(2)=20,382, p=0,000$$

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι από τις 70 αναφορές σε συναισθήματα μόνο οι 2 αφορούσαν θετικά συναισθήματα και οι υπόλοιπες 68 αρνητικά. Στο Γράφημα 5 φαίνεται ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα παιδιά αστικών περιοχών έγραψαν λέξεις και φράσεις που φανέρωναν συναίσθημα, αλλά όλες αυτές οι αναφορές αφορούσαν αρνητικά συναισθήματα. Ακολούθησαν στο πλήθος των αναφορών τα παιδιά αγροτικών περιοχών, αλλά και αυτά έγραψαν μόνο για αρνητικά συναισθήματα. Από τις λιγοστές αναφορές παιδιών που ζουν σε

ημιαστική περιοχή οι 2 που είναι και οι μοναδικές αφορούν θετικά συναισθήματα και οι υπόλοιπες αρνητικά.

Γράφημα 5: Συχνότητες εμφάνισης αρνητικών- θετικών συναισθημάτων σε σχέση με την περιοχή

Η στατιστική έρευνα έδειξε ακόμη ότι από τα παιδιά που έκαναν κοινωνικές αναφορές τα περισσότερα 31% είχαν πατέρα εργάτη, το 18,3% ελεύθερο επαγγελματία-τεχνίτη, το 15,10% δημόσιο υπάλληλο και το 12,30% αγρότη. Μικρότερα ποσοστά της τάξης του 9,5% είχαν τα παιδιά που οι πατεράδες τους είναι έμποροι, 8,60% ιδιωτικοί υπάλληλοι και 5,20% ελεύθεροι επαγγελματίες- επιστήμονες.

Πίνακας 28: Κοινωνικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα

Κοινωνικές αναφορές		Ελευθ. Επαγ/τίας-Επιστήμονας	Δημόσιος Υπάλληλος	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ελευθ. Επαγ/τίας-Τεχνίτης	Έμπορος	Εργάτης	Αγρότης	Σύνολο
		Εμφανίζεται	Συχν.	13	38	22	46	24	78
	Ποσ. %	5,20%	15,10%	8,60%	18,30%	9,50%	31,00%	12,30%	100,00%
Απουσιάζει	Συχν.	70	72	56	37	61	87	65	448
	Ποσ. %	15,60%	16,10%	12,50%	8,30%	13,60%	19,40%	14,50%	100,00%
Σύνολο	Συχν.	83	110	78	83	85	165	96	700

$\chi^2(6)=42,544, p=0.000$

Στον Πίνακα 29 φαίνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ του επαγγέλματος του πατέρα και του πλήθους των πολιτικών αναφορών που κάνουν τα παιδιά. Αναλυτικά, παρατηρείται ένα μεγάλο ποσοστό μαθητών και μαθητριών, 22,40%, με πατέρα ελεύθερο

επαγγελματία- επιστήμονα, οι οποίοι κάνουν πολιτικές αναφορές στις λέξεις και εκφράσεις που τους ζητήθηκαν. Ακολουθούν με ποσοστό 17,40% τα παιδιά με πατέρα δημόσιο υπάλληλο, το 16,30% με πατέρα έμπορο, το 15,80% με ιδιωτικό υπάλληλο και 14,30% τα παιδιά αγροτών. Μόλις το 0,5%, ένα παιδί, με πατέρα έμπορο κάνει μια αναφορά σε πολιτικό θέμα.

Πίνακας 29: Πολιτικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα

Πολιτικές αναφορές		Ελευθ. Επαγ/τίας- Επιστήμονας	Δημόσιος Υπάλληλος	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ελευθ. Επαγ/τίας- Τεχνίτης	Έμπορος	Εργάτης	Αγρότης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	44	34	31	1	32	26	28	196
	Ποσ.%	22,40%	17,40%	15,80%	0,50%	16,30%	13,30%	14,30%	100,00%
Απουσιάζει	Συχν.	39	76	47	82	53	139	68	504
	Ποσ.%	7,70%	15,10%	9,30%	16,30%	10,50%	27,60%	13,50%	100,00%
Σύνολο	Συχν.	83	110	78	83	85	165	96	700

$\chi^2(6)=77,369$, $p=0,000$

Στον Πίνακα 30 παρουσιάζεται το πλήθος και τα ποσοστά αναφορών στις μορφές αντίδρασης απέναντι σε μια κρίση. Όπως προαναφέρθηκε μόνο λίγες αναφορές από παιδιά έγιναν σε σχέση με τις πιθανές μορφές αντίδρασης. Από αυτές μόλις μια αναφορά (7,7%) έκανε ένα παιδί με πατέρα έμπορο, δύο είναι οι αναφορές (15,40%) από παιδί ή παιδιά εργατών και δέκα είναι οι αναφορές από παιδιά αγροτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι καμία αναφορά δεν έγινε από παιδιά με πατέρα επιστήμονα, τεχνίτη, δημόσιο ή ιδιωτικό υπάλληλο.

Πίνακας 30: Αναφορές σε μορφές αντίδρασης σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα

Αναφορές σε μορφές αντίδρασης		Ελευθ. Επαγ/τίας- Επιστήμονας	Δημόσιος Υπάλληλος	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ελευθ. Επαγ/τίας- Τεχνίτης	Έμπορος	Εργάτης	Αγρότης	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	0	0	0	0	1	2	10	13
	Ποσ. %	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	7,70%	15,40%	76,90%	100,00%
Απουσιάζει	Συχν.	83	110	78	83	84	163	86	687
	Ποσ. %	12,10%	16,00%	11,40%	12,10%	12,20%	23,70%	12,50%	100,00%
Σύνολο	Συχν.	83	110	78	83	85	165	96	700

$\chi^2(6)=45,881$, $p=0,000$

Συσχετίζοντας τις αναφορές των παιδιών σε κοινωνικά ζητήματα με το επάγγελμα της μητέρας, παρατηρήθηκε ότι οι περισσότερες αναφορές γίνονται από παιδιά που οι μητέρες τους ασχολούνται με τα οικιακά, σε ποσοστό 46,80%. Ένα ποσοστό της τάξης του 27,80%

των αναφορών γίνονται από μαθητές και μαθήτριες που οι μητέρες είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, ενώ μικρά είναι τα ποσοστά στις άλλες κατηγορίες. Πιο συγκεκριμένα το 2% των αναφορών γίνονται από παιδιά με μητέρες επιστήμονες, το 3,2% με μητέρες δημοσίου υπαλλήλους, το 2,8% με μητέρες τεχνίτριες, το 6,7% με μητέρες εμπόρους και τέλος το 8,7% από μητέρες εργάτριες.

Πίνακας 31: Κοινωνικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα της μητέρας

Κοινωνικές αναφορές		Ελευθ. Επαγ/τίας-Επιστήμονας	Δημόσιος Υπάλληλος	Ιδιωτική Υπάλληλος	Ελευθ. Επαγ/τίας-Τεχνίτρια	Έμπορος	Εργάτρια	Αγρότισσα	Οικιακά	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	5	8	70	7	17	22	5	118	252
	Ποσ. %	2,00%	3,20%	27,80%	2,80%	6,70%	8,70%	2,00%	46,80%	100%
Απουσιάζει	Συχν.	18	72	142	12	26	26	4	148	444
	Ποσ. %	4,00%	16,10%	31,70%	2,70%	5,80%	5,80%	0,90%	33,00%	100%
Σύνολο	Συχν.	23	80	212	19	43	48	9	266	700

$\chi^2(7)=38,138, p=0,000$

Στατιστικά σημαντικό ήταν και το αποτέλεσμα του συσχετισμού του επαγγέλματος της μητέρας με τις πολιτικές αναφορές που συλλέχθηκαν από τα παιδιά. Πιο αναλυτικά, το μεγαλύτερο ποσοστό πολιτικών αναφορών της τάξης του 33,20% παρατηρείται σε παιδιά με μητέρες ιδιωτικές υπαλλήλους. Το 26% των αναφορών είναι παιδιών με μητέρες δημοσίου υπαλλήλους και το 25% αυτών με μητέρες που ασχολούνται με τα οικιακά. Μικρό ποσοστό της τάξης του 4,10% παρατηρείται σε παιδιά με μητέρες επιστήμονες, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τον αντίστοιχο συσχετισμό με το επάγγελμα του πατέρα που παρατηρήθηκαν τα μεγαλύτερα ποσοστά πολιτικών αναφορών. Ακολουθούν με 6,1% οι αναφορές παιδιών με μητέρες εμπόρους, με 4,6% με μητέρες τεχνίτριες, με 1% με μητέρες εργάτριες, ενώ καμία αναφορά δεν έκαναν παιδιά με μητέρες αγρότισσες.

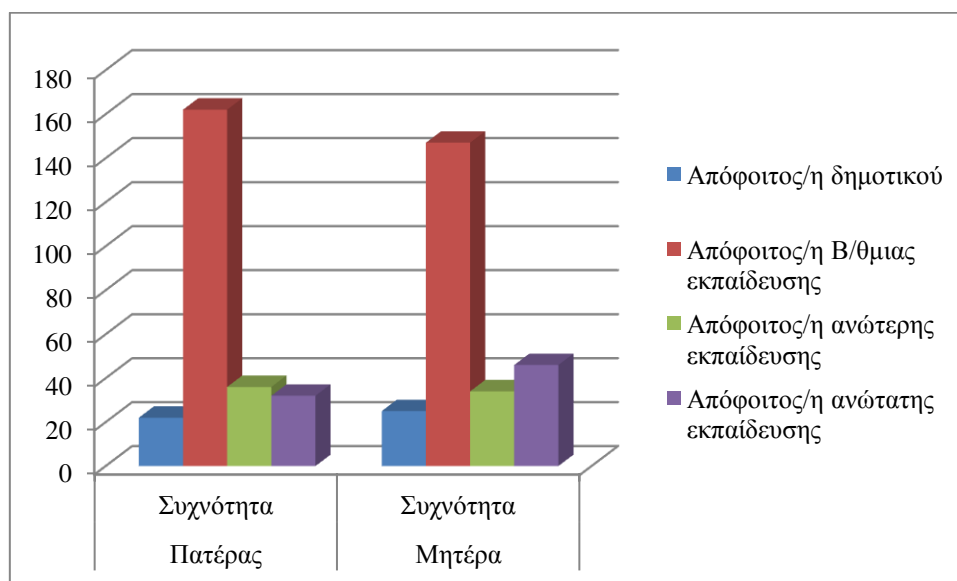
Πίνακας 32: Πολιτικές αναφορές σε σχέση με το επάγγελμα της μητέρας

Πολιτικές αναφορές		Ελευθ. Επαγ/τίας-Επιστήμονας	Δημόσιος Υπάλληλος	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ελευθ. Επαγ/τίας-Τεχνίτρια	Έμπορος	Εργάτρια	Αγρότισσα	Οικιακά	Σύνολο
Εμφανίζεται	Συχν.	8	51	65	9	12	2	0	49	196
	Ποσ. %	4,10%	26,00%	33,20%	4,60%	6,10%	1,00%	0,00%	25,00%	100,00%
Απουσιάζει	Συχν.	15	29	147	10	31	46	9	217	504
	Ποσ. %	3,00%	5,80%	29,10%	2,00%	6,10%	9,10%	1,80%	43,10%	100,00%
Σύνολο	Συχν.	23	80	212	19	43	48	9	266	700

$\chi^2(7)=84,653, p=0,000$

Στο Γράφημα 6 φαίνονται οι συχνότητες με τις οποίες εμφανίζονται αναφορές των παιδιών σε κοινωνικά ζητήματα ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Τα στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα ($p=0,000$) που προέκυψαν από την ανάλυση, δείχνουν ότι οι περισσότερες κοινωνικές αναφορές γίνονται από παιδιά των οποίων οι γονείς ήταν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα ποσοστά για τους πατεράδες έφτασαν στο 64,3% και για τις μητέρες στο 58,3%. Στο ίδιο γράφημα παρατηρούμε ότι οι επόμενες σε πλήθος αναφορές σε κοινωνικά ζητήματα έγιναν από παιδιά με πατεράδες ανώτερης εκπαίδευσης (14,3%), ακολουθούν αυτές παιδιών με πατεράδες ανώτατης εκπαίδευσης (12,7%) και τέλος έρχονται αναφορές παιδιών με πατεράδες απόφοιτους δημοτικού, με ποσοστό 8,7%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις μητέρες είναι: 18,3% αναφορές παιδιών με μητέρες απόφοιτες ανώτατης εκπαίδευσης, 13,5% με μητέρες ανώτερης εκπαίδευσης και 9,9% με μητέρες απόφοιτες δημοτικού.

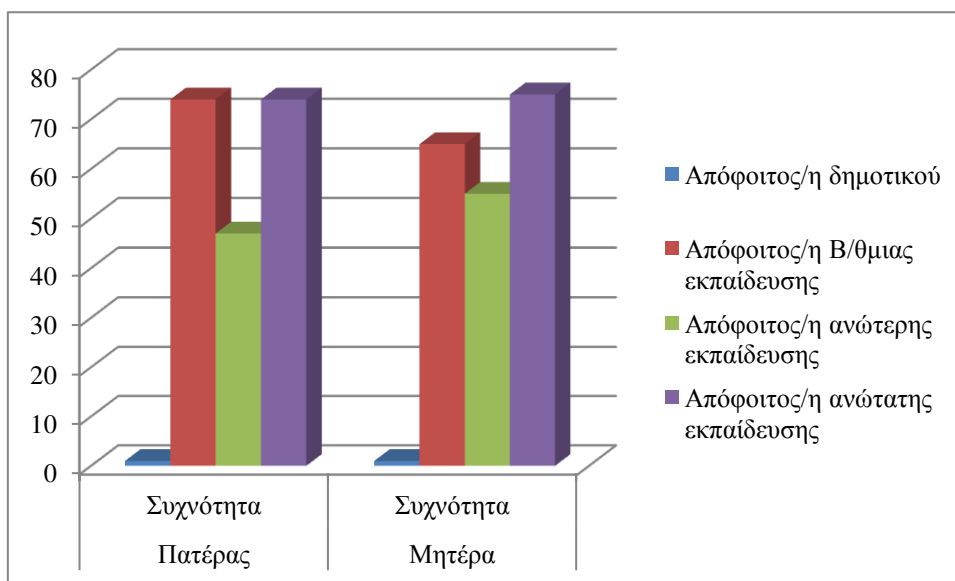
Γράφημα 6: Συχνότητες εμφάνισης κοινωνικών αναφορών σε σχέση με τη μόρφωση των γονέων

Συνεχίζοντας με τα στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα ($p=0,000$) έρχονται οι πολιτικές αναφορές σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Στο Γράφημα 7 φαίνεται ότι οι περισσότερες αναφορές σε πολιτικά ζητήματα έγιναν από παιδιά με γονείς απόφοιτους ανώτατης εκπαίδευσης. Αναλυτικότερα, παρατηρήθηκε ότι έγιναν ισάριθμες πολιτικές αναφορές (ποσοστό 37,8%) από παιδιά με πατεράδες απόφοιτους δευτεροβάθμιας και ανώτατης εκπαίδευσης. Ακολούθησαν με ποσοστό 24% οι αναφορές παιδιών με πατεράδες απόφοιτους ανώτερης εκπαίδευσης και το αντίστοιχο ποσοστό για αυτούς που είχαν

τελειώσει το δημοτικό ήταν στο 0,5%. Όσον αφορά τις μητέρες, παρατηρήθηκε όπως αναφέρθηκε παραπάνω ένα μεγάλο ποσοστό πολιτικών αναφορών της τάξης του 38,3% από παιδιά με μητέρες απόφοιτες ανώτατης εκπαίδευσης, λίγο μικρότερο της τάξης του 33,2% ήταν αυτό μαθητών με μητέρες απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στο 28,10% έφτασε το ποσοστό αυτών με μητέρες απόφοιτες ανώτερης εκπαίδευσης ενώ στο 0,5% με μόλις μία αναφορά ήταν το ποσοστό των παιδιών που είχαν μητέρα απόφοιτη δημοτικού. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι κανένας από τους γονείς των παιδιών του δείγματος δεν ήταν αγράμματος.

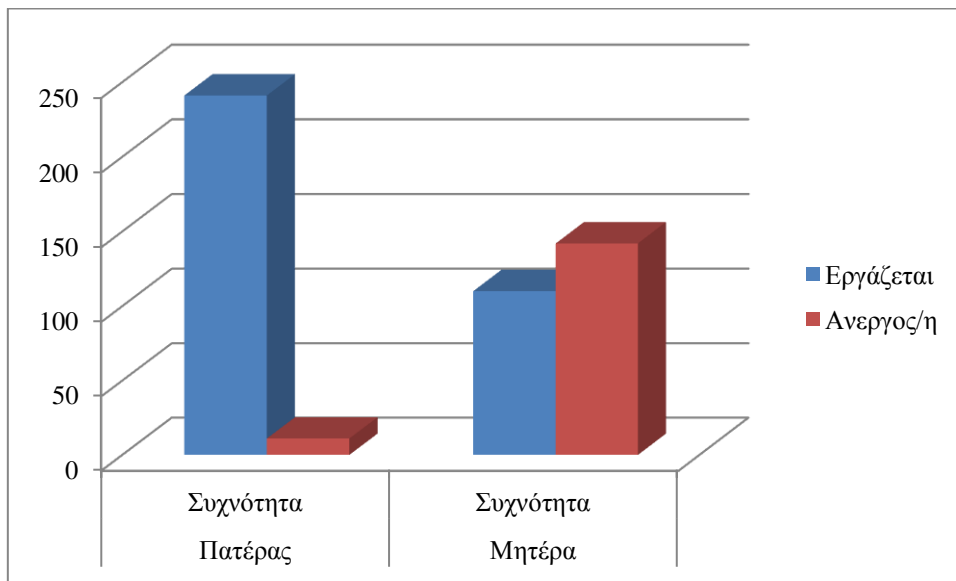
Γράφημα 7: Συχνότητες εμφάνισης πολιτικών αναφορών σε σχέση με τη μόρφωση των γονέων

Η έρευνα κλείνει με την παρουσίαση των αποτελεσμάτων σχετικά τη συχνότητα εμφάνισης των κοινωνικών και πολιτικών αναφορών σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των γονέων, τη χρονική περίοδο που έγινε η συλλογή των δεδομένων.

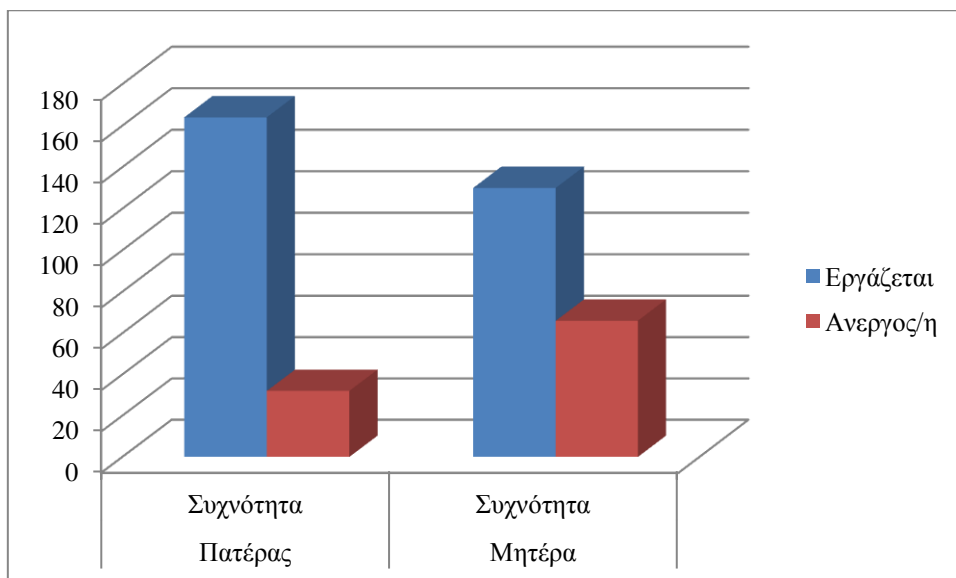
Στο Γράφημα 8 παρουσιάζεται η συχνότητα εμφάνισης αναφορών σε κοινωνικά ζητήματα σε σχέση με το αν οι γονείς εργάζονται ή όχι. Παρατηρήθηκε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που έκαναν κοινωνικές αναφορές είχαν εργαζόμενο πατέρα, σε ποσοστό 96,5% σε αντίθεση με 4,40% των παιδιών με άνεργο πατέρα. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις μητέρες των παιδιών που έκαναν αναφορές σε κοινωνικά ζητήματα είναι περισσότερο μοιρασμένα, με αυτό των εργαζόμενων μητέρων να φτάνει το 43,7% και των άνεργων το 56,3%.

Γράφημα 8: Συχνότητες εμφάνισης κοινωνικών αναφορών σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των γονέων

Τέλος, στατιστικώς σημαντικά ($p=0,000$) ήταν και τα αποτελέσματα της συσχέτισης των αναφορών σε πολιτικά ζητήματα σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των δύο γονέων. Παρατηρήθηκε ότι οι πολιτικές αναφορές των παιδιών με εργαζόμενο πατέρα έφτασαν το 83,7% ενώ των ανέργων στο 16,3%. Με παρόμοιο τρόπο κινήθηκαν και τα ποσοστά για τις μητέρες των παιδιών που έκαναν πολιτικές αναφορές, με αυτό των εργαζόμενων μητέρων να είναι της τάξης του 66,3% και των ανέργων στο 33,7%.

Γράφημα 9: Συχνότητες εμφάνισης πολιτικών αναφορών σε σχέση με την κατάσταση εργασίας των γονέων

7. Παρατηρήσεις- Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει την οπτική και τις αντιλήψεις παιδιών που φοιτούν στην ΣΤ΄ τάξη Δημοτικών Σχολείων (ηλικίας 11- 12 ετών) διαφορετικών περιοχών για το πώς αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Από την παρατήρηση κατά τη συλλογή του δείγματος, προέκυψε ότι σχεδόν όλα τα παιδιά ήταν πολύ πρόθυμα να συμμετάσχουν είτε με τη ζωγραφιά είτε με τις λέξεις που θα έγραφαν, και ότι έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για το θέμα καθώς θεώρησαν ότι τους ζητήθηκε η γνώμη τους για ένα κατ' εξοχήν θέμα ενηλίκων. Συγχρόνως, όμως, τόσο από τις αντιδράσεις τους την ώρα που δημιουργούσαν το σχέδιο ή έγραφαν τις λέξεις, όσο και από τα λεγόμενα τους, τα οποία επισημαίνεται ότι δεν αποτέλεσαν υλικό της συγκεκριμένης έρευνας, φάνηκε ότι εκτέθηκαν σε κάποιου είδους συναισθηματικό στρες και σύγχυση. Όπως αναφέρουν οι Lundberg και Wuermli (2012) μελέτες σχετικές με την οικονομική κρίση που πραγματοποιούνται τα τελευταία χρόνια σε ενηλίκους και παιδιά δείχνουν τέτοιου είδους συναισθήματα λόγω των υποκειμενικών εμπειριών τους από την κρίση.

Ταυτόχρονα, πολλά παιδιά έδειξαν με τις ζωγραφιές τους ότι αντέδρασαν με μεγάλη σοβαρότητα απέναντι στο «ερώτημα» που τους τέθηκε. Εκφράσεις όπως «Μου κόβουν τα Αγγλικά», «να πληρώνουμε τη ΔΕΗ», «χρωστάμε» είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικές. Ενδεικτικά, παρουσιάζονται και κάποιες ζωγραφιές των παιδιών που αντικατοπτρίζουν πόσο καλά και με πόση σοβαρότητα αντιλαμβάνονται την κρίση και τις συνέπειές της (Εικόνες 1 και 2).

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Ακόμη από την έρευνα φάνηκε το πόσο επηρεάζονται από τα ακούσματά τους. Σύμφωνα με τη Doliourou (2013) τα παιδιά τείνουν να αναπαράγουν οτιδήποτε ακούνε στην οικογένειά

τους, στο περιβάλλον τους και από τα μέσα ενημέρωσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Εικόνες 3 και 4, καθώς και λέξεις όπως «φόροι», «capital controls», «Ευρωζώνη», «Επιστροφή στη Δραχμή» καθώς και ονόματα πολιτικών και κομματικών φορέων όπως «Τσίπρας», «Σαμαράς», «Ομπάμα», «Ντάισελμπλουμ», «ΣΥΡΙΖΑ», «ΝΔ», «Χρυσή Αυγή», «Κομμουνιστές» και άλλα.

Εικόνα 3

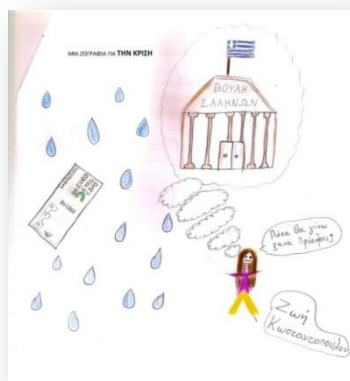

Εικόνα 4

Ακόμη φάνηκε ότι κάποια παιδιά αντιμετώπισαν με χιούμορ το θέμα της κρίσης (Εικόνες 5 και 6). Άλλωστε ο Sigmund Freud (όπως αναφέρεται στο Martin, 1998) έκανε χρήση της λέξης «χιούμορ» για καταστάσεις που χαρακτηρίζονταν από φόβο, θλίψη ή θυμό. Αντιλαμβάνονταν, δηλαδή, το χιούμορ ως μηχανισμό αντιμετώπισης ο οποίος διευκολύνει τα άτομα να αντιληφθούν με έναν διαφορετικό τρόπο απειλητικές καταστάσεις, να ελαχιστοποιήσουν το φόβο τους και να μειώσουν το άγχος τους. Ταυτόχρονα σύμφωνα με τους Geisler και Weber (2010) η διαφορά του χιούμορ σε σχέση με άλλες συναισθηματικές στρατηγικές συνίσταται στο ότι αυτό δεν απορρίπτει την όποια αρνητική εμπειρία, αλλά την εκλαμβάνει ως λιγότερο απειλητική.

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Επιπρόσθετα, ένα μέρος των παιδιών ξέφυγε από τα όρια της οικονομικής κρίσης και έκανε αναφορές που χαρακτηρίζονταν από ευαισθησία, λεπτότητα και ρεαλισμό στην προσφυγική κρίση, καθώς την περίοδο που έγινε η έρευνα, το Δεκέμβρη του 2015, οι μεταναστευτικές ροές ήταν πολύ μεγάλες και όπως φαίνεται το ζήτημα απασχολούσε τα παιδιά. Χαρακτηριστικές είναι οι ζωγραφιές (Εικόνα 7 και 8) κάποιων από αυτά για το συγκεκριμένο θέμα.

Εικόνα 7

Εικόνα 8

Η πλειοψηφία των παιδιών τόσο στο μέρος της έρευνας με τις ζωγραφιές όσο και σε αυτό με τις λεκτικές εκφράσεις ασχολήθηκαν κατά κύριο λόγο με κοινωνικά ζητήματα που προκύπτουν λόγω μιας οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, παρέστησαν με τον τρόπο τους ζητήματα που αφορούν τη μη κάλυψη των βασικών αναγκών του ανθρώπου και την οικονομική εξαθλίωση που παρατηρείται στις μέρες μας, γεγονός που αντικατοπτρίζει την ευαισθησία τους, αλλά και τη γενικότερη αντίληψή τους για τα θέματα της επικαιρότητας. Σε αντίθεση βέβαια, με την αυξημένη αναφορά σε ζητήματα κοινωνικού περιεχομένου που προαναφέρθηκε, η έρευνα και στα δύο μέρη της αποτύπωσε ότι τα ποσοστά που αφορούσαν θέματα αλληλεγγύης και μορφών αντίδρασης ήταν εντυπωσιακά μικρά κάτι που ίσως θα έπρεπε να τύχει ξεχωριστής επιστημονικής διερεύνησης.

Άλλο ένα στοιχείο το οποίο δεν προκύπτει άμεσα από τα στατιστικά ευρήματα της έρευνας, αλλά προκύπτει από την παρατήρηση των ιχνογραφημάτων και των λεκτικών εκφράσεων είναι το μέγεθος της επιρροής των μέσων ενημέρωσης στα παιδιά. Πολλές από τις ζωγραφιές

τους είχαν στοιχεία από εικόνες που προβάλλονται ιδιαίτερα στην τηλεόραση. Επίσης τα πολιτικά πρόσωπα στα οποία κάνουν αναφορά ήταν πρόσωπα που ήταν στο προσκήνιο τη χρονική περίοδο που διεξήχθη η συλλογή των δεδομένων.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα παιδιά παρουσιάζουν την κρίση και τις επιπτώσεις της με μεγάλη ευαισθησία και σε μεγάλο βαθμό δείχνουν ενσυναίσθηση ακόμα κι αν δεν τα επηρεάζει άμεσα και δραματικά η οικονομική κρίση. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά ως προς τα βιώματά τους γίνονται εκείνα που επηρεάζονται περισσότερο από αυτήν. Η πλειονότητα των παιδιών εντοπίζει ότι η κρίση στη χώρα πηγάζει από την οικονομία και την πολιτική, κάνει πολλές αναφορές και στα δύο αυτά ζητήματα, συχνά με χιουμοριστικό ή και καυστικό τρόπο. Παρόλο που τα παιδιά φανέρωσαν και ανέδειξαν συναισθήματα που παρατηρούνται στα άτομα αλλά και στα ίδια τη δύσκολη αυτή περίοδο, τα συναισθήματα ήταν αρνητικά και απαισιόδοξα. Σύμβολα και λέξεις που φανερώνουν «φόβο», «δυστυχία», «μελαγχολία», «ζήλια», «απογοήτευση» κυριάρχησαν στην έρευνα.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι η οικονομική κρίση, τα αποτελέσματά της, τα συναισθήματα που προκαλεί έχουν στιγματίσει πλέον τους μαθητές και τις μαθήτριες. Είτε τη βιώνουν είτε ακούνε για αυτήν από την οικογένεια, τα μέσα ενημέρωσης, τον περίγυρο, αποτελεί δυστυχώς πλέον ένα κομμάτι της καθημερινότητάς τους που δεν θίγεται στο βαθμό που του αναλογεί στην σχολική τάξη και πνίγεται ανάμεσα στα θέματα της προβλεπόμενης διδακτέας ύλης. Η έρευνα αυτή προσπάθησε να αναδείξει σε κάποιο βαθμό την οπτική, τις αντιλήψεις, αλλά και τις ανησυχίες, τις αγωνίες, τους φόβους και τις ευαισθησίες των παιδιών απέναντι στην κρίση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ακρίβου, Ε., Μπονώτη, Φ. & Δερμιτζάκη, Ε. (2016). Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση. *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, Vol.4 (No2), 305-322.
- Anning, A. & Ring, K. (2004). *Making sense of children's drawings*. Maidenhead, UK: Open University Press.
- Arnheim, R. (1989). *Thoughts on art education*. Los Angeles: The Getty Center for the Education in the Arts.
- Βαμβακίδου, Ι., Δασκαλάκη, Ν., Γκόλια, Π., Κασίδου, Σ., Κεραμυδά, Μ., Παναγιωτίδου, Σ. κ.ά. (χ.χ). *Αναπαραστάσεις της γυναικάς ηρωίδας και όρια στην παιδική ζωγραφική*. Ανακτήθηκε από http://semiotics.nured.uowm.gr/pdfs/VAMVAKIDOU_Representations_of_heroins_in_childrens_drawings.pdf
- Βαμβακίδου, Ι., Κυρίδης, Α. & Μπέσσης, Δ. (2005). Ο Τούρκος και ο Έλληνας στη ζωγραφική των νηπίων. Σημειωτική ανάλυση του εθνικού “άλλου” στο παιδικό ιχνογράφημα. Στο Α. Κυρίδης & Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Όψεις της ετερότητας* (σσ. 51-72). Αθήνα: Gutenberg.
- Barthes, R. (1979). *Μυθολογίες Μάθημα*. Μτφ. Κ. Χατζηδήμου & Ι. Ράλλη. Αθήνα: Κέδρος-Ράππα.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag
- Berelson, B. (1971). *Content Analysis in Communication Research*. New York: Hafner.
- Boklund-Λαγοπούλου Κ. (1982). Οι σύγχρονες μέθοδοι ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων, *Φιλολόγος*, Vol. 29, 145-162.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κ. (1980). Εισαγωγή. Στο Κ. Boklund-Λαγοπούλου (Επιμ.), *Σημειωτική και Κοινωνία, Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας, 22-23 Ιουνίου 1979* (σσ. 7-18). Αθήνα: Οδυσσέας
- Britto, P., Ulkuer, N. & Meyers, C. (2009). *Impact of the economic crisis on early childhood development: An examination of mediating pathways with implications for national policy*. London: ODI/UNICEF Conference, November 9-10.
- Carlsson- Paige, N. & Levin, D. (2009). *Hard economic times may not be all bad for kids*. Ανακτήθηκε από <http://dianeelevin.com/articles/>
- Chandler, D. (1994). *Σημειωτική για αρχάριους*. Μτφ. Μ. Κωνσταντοπούλου. Ανακτήθηκε από <http://semiotics.nured.uowm.gr/wp-content/uploads/2013/05/ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ-ΓΙΑ-ΑΡΧΑΡΙΟΥΣ.pdf>.
- Christopoulou, M. (2014). Children's drawing and telling of the multiple facets of the Greek financial crisis. *Visual Inquiry: Learning & Teaching Art*, Vol. 3, 41-52.
- Claessens, S. & Kose, A. (2014). Financial Crises: Explanations, Types, and Implications. Στο S. Claessens, A. Kose, L. Laeven & F.Valencia (Επιμ.), *Financial Crises: Causes, Consequences, and Policy Responses* (σσ. 3-61). Washington, DC: International Monetary Fund.

- Coffey, A., & Atkinson, P. (1996). *Making sense of qualitative data: Complementary research strategies*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Sola Pool, I. (1959). *Trends in Content Analysis*. Urbana: University of Illinois Press.
- Dertwinkel, T. European Centre for Minority Issues. (2008). *Economic exclusion of ethnic minorities: On the importance of concept specification*. ECMI Issue Brief #19. Ανακτήθηκε από http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/brief_19.pdf.
- Doliopoulou, E. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, Vol.1, (No 1), 108-129.
- Duffield, B. & Lovell, P. (2008). *The economic crisis hits home*. USA: NAEHCY
- Eichengreen, B. & Portes, R. (1987), The Anatomy of Financial Crises. Στο R. Portes & A. Swoboda (Επιμ.), *Threats to International Financial Stability* (σσ.10-58). Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisner, E. (1972). *Educating artistic vision*. New York: Macmillan Publishers.
- Eisner, E. (1981). On the difference between scientific and artistic approaches to qualitative research. *Educational Researcher*, Vol.10, 5-9.
- Elo, S. & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 62 (No 1), 107–115.
- Eurostat. (2015). *People at risk of poverty or social exclusion*. Ανακτήθηκε από http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion
- Fiske, J. (2010), *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Μτφ. Β. Μεσσήνη & Ε. Λούντζη Αθήνα: Αιγόκερως.
- Garbarino, J. (2008). *Children and the Dark Side of Human Experience*. New York: Springer.
- Garner, H. (1988). A cognitive view of the arts. Στο S. Dobbs (Επιμ.), *Research readings for Disciplined- based Art Education: A Journey beyond Creating* (σσ.102-112). Reston, VA: National Art Education Association.
- Geisler, F. C. M., & Weber, H. (2010). Harm that does not hurt: Humour in coping with self-threat. *Motivation and Emotion*, Vol.34, 446-456.
- Gerbic, P. & Stacey, E. (2005). A purposive approach to content analysis: designing analytical frameworks. *Internet and Higher Education*, Vol. 8, 45–59.
- Guthrie J., Yongvanich, K. & Ricceri, F. (2004). Using content analysis as a research method to inquire into intellectual capital reporting. *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 5, 282–293
- Harris, D. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace and World Publishers.
- Holsti, O. R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities*. Reading, MA: Addison-Wesley Publication Company
- Κακίση-Παναγοπούλου, Λ. (1994). *Και όμως ζωγραφίζουν. Η ζωγραφική των παιδιών και ο κόσμος τους*. Αθήνα: Δελφοί.

- ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ - Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2016). *Η σχέση των κοινωνικών παροχών με την παιδική φτώχεια στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από <http://www.kanep-gsee.gr/content/i-shesi-ton-koionikon-parohon-me-tin-raidiki-ftoheia-stin-ellada>
- Καπλάνογλου, Γ. (2016). Ανισότητα και φτώχεια στην εποχή της κρίσης, 2008-2013. *Επιστήμη Και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής Και Ηθικής Θεωρίας*, Vol.34,(No 0), 109-130.
- Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S. Stuckler, D. κ.ά. (2013). Financial crisis, austerity, and health in Europe 2013. *Lancet* 2013, Vol. 281, 1323-1331.
- Kelly, D. D. (2004). *Uncovering the History of Children's Drawing and Art*. Westport, CT: Praeger Publishers
- Κογκίδου, Δ. (2012). *Γονείς και παιδιά σε περίοδο οικονομικής κρίσης*. Ανακτήθηκε από <http://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/goneis-kai-paidia-se-periodo-oikonomikis-krisis-tis-dimitras-kogkidoy>.
- Κοκογιάννης, Κ. (2011). Η «γραμματική» του οπτικού κειμένου και η έμφυλη διάσταση του αποτυπώματός του σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Vol. 60, 137-157.
- Κουνου, Ου. (2016). *About child art: an examination of the historical identity of an influential art educational practice*. Ανακτήθηκε από <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/143833.htm>
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (2010). *Η Ανάγνωση των εικόνων. Η γραμματική του οπτικού σχεδιασμού*. Μτφ. Γ. Κουρμεντάλα. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Kress, G. (1997). *Before writing: Re-thinking the paths to literacy*. New York: Routledge.
- Κυρίδης, Α. & Τουρτούρας, Χ. (2016). Κοινωνικά στερεότυπα και αναπαραστάσεις για τους Τσιγγάνους στο λόγο φοιτητριών και φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων του Α.Π.Θ. Στο Ε. Χοντολίδου, Ρ. Τσοκαλίδου, Φ. Τεντολούρης, Α. Κυρίδης & Κ. Βακαλόπουλος (Επιμ.), *Μνήμη Σωφρόνη Χατζησαββίδη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λαγόπουλος, Α.Φ. & Βοκλουν- Λαγοπούλου, Κ. (2016). *Θεωρία Σημειωτικής. Η παράδοση του Ferdinand de Saussure*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- Lange-Kuettner, C. (2009). Habitual size and projective size: The logic of spatial systems in children's drawings. *Developmental Psychology*, Vol. 45, 913–927.
- Lundberg, M. & Wuermli, A. (Επιμ.). (2012). *Children and Youth in Crisis: Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks*. Washington, DC: World Bank.
- Martin, R. A. (1998). Approaches to the sense of humour: A historical review. Στο W. Ruch (Επιμ.) *The Sense of Humour: Explorations of a Personality Characteristic* (σσ. 15-60). Berlin: Mouton de Gruyter.
- McKee, A. (2003). *Textual Analysis: A Beginner's Guide*. London: Sage
- Meredieu, F. de (1981). *Το παιδικό σχέδιο*. Μτφ, Δ. Ψυχογιός. Αθήνα: Υποδομή.

- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον οικονομικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Vol.134,165-192.
- Μπόκλουντ- Λαγοπούλου, Κ. (1983). Τι είναι η σημειωτική;. *Διαβάζω*, Vol.71,15-23.
- Νικόλτσου, Κ. (1993). Σύγχρονες έρευνες για την ανάπτυξη των δημιουργικών και καλλιτεχνικών ικανοτήτων του παιδιού. *Τα Εκπαιδευτικά*, Vol. 29, 125-132.
- Pahl, K. (1999). *Transformations: Children's Meaning making in a nursery*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- Παπαγεωργίου, Ν. & Τσιρώνης, Χ. (2013). Φύλο, Μετανάστευση και Οικονομική κρίση στην Ελλάδα: Η τρέχουσα συζήτηση. *Culture and Research*, Vol.2, 101-120.
- Παπαδημητρίου Φ. (2010). Εισαγωγή. Στο Kress G. & van Leeuwen T. (2010). *Η Ανάγνωση των εικόνων* (σσ. 7-24). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pinto, G., Gamanossi, B. A. & Cameron, C.A. (2011). From scribbles to meanings: Social interactions in different cultures and emergence of young children's early drawing. *Early Child Development and Care*, Vol.181, (No 4), 425-444.
- Πρεκατέ, Β. (2014). *Ψυχολογικό Αντίκτυπο της Οικονομικής Κρίσης στα Παιδιά*. Ανακτήθηκε από <http://tvxs.gr/news/paideia/psychologiko-antiktypo-tis-oikonomikis-krisis-sta-paidia-tis-biktorias-prekate>
- Quaglia, R., Longobardi, C., Iotti, N. & Prino, L. (2015). A new theory on children's drawings: Analyzing the role of emotion and movement in graphical development. *Infant Behavior & Development. Elsevier*, Vol.39, 81-91.
- Reinhart, C. & Rogoff, K. (2009). *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Reinhart, C. & Rogoff, K. (2013). Banking Crises: An Equal Opportunity Menace. *Journal of Banking & Finance, Elsevier*, Vol. 37 (No11), 4557-4573.
- Ringe, T. Department for Work and Pensions (2009). *Living with poverty. A review of the literature on children's and families' experiences of poverty.*, Report No 594.
- Schamis, H. (2002). Argentina: Crisis and Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, Vol. 13 (No2), 81-94.
- Stemler, S. (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, Vol. 7 (No17). Ανακτήθηκε από <http://PAREonline.net/getvn.asp?v=7&n=17>
- Toomela, A. (2002). Drawing as a verbally mediated activity: A study of relationships between verbal, motor, and visuospatial skills and drawing in children. *International Journal of Behavioral Development*, Vol. 26, (No 3), 234-247.
- Τρούλη, Σ., Κοντοπόδης, Μ. & Graeser S. (χ.χ.). *Το Παιδικό και Εφηβικό Ιχνογράφημα στην Εκπαιδευτική και Ψυχολογική Έρευνα: Ιστορία, Μεθοδολογικά Ζητήματα και Παραδειγματική Ανάλυση*. Ανακτήθηκε από <https://mkontopodis.files.wordpress.com/2011/03/troulikontopodisgraeser2012.pdf>
- Weber, R.P. (1990). *Basic Content Analysis*. London: Sage Publications.

- Wilson, M. & Wilson, B. (1982). *Teaching Children to Draw*. Englewood Cliffs: PrenticeHall.
- Wittmann, B. (χ.χ.). *Meaningful scribbles. Children's drawings as psychological instruments, 1880-1950*. Ανακτήθηκε από <https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/de/node/9331>
- World Bank. (2009). *Averting a Human Crisis during the Global Downturn: Policy Options from the World Bank's Human Development Network*. Washington DC: World Bank.
- Φωτόπουλος, Ν. (χ.χ.). *Η αντιμετώπιση της κοινωνικής κρίσης στην καθημερινότητα. Εκπαιδευτικό υλικό για τα κέντρα δια βίου μάθησης*. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική γραμματεία δια βίου μάθησης. Ανακτήθηκε από <http://kdvm.gr/Media/Default/Pdf%20enotites/5.9.pdf>

Παράρτημα

Ζωγραφιές παιδιών

